

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2000 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2001

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2000

VILNIUS 2001

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2000

VILNIUS 2001

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-41-1

© Lietuvos istorijos institutas, 2001

© Straipsnių autoriai, 2001

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Tomas Baranauskas. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000. 320 p. 2000 egz.

Lietuvos viduramžių istorijai skirtų knygų Lietuvoje išleidžiama ne taip jau dažnai, todėl nenuostabu, kad mokslinėje visuomenėje dėmesingiau ir reikliau sutinkamas kiekvienas toks darbas. Ne išimtis yra ir toliau aptariama knyga. Neseniai Vilniaus universitetą baigusio ir Lietuvos istorijos institute dirbančio jauno (gimusio 1973 m.) istoriko Tomo Baranausko pirmoji monografija, kaip matyti jau iš jos pavadinimo, skirta vienam neaiškiausių Lietuvos valstybės istorijos laikotarpių – jos gimimui. Tema nenauja, ne kartą kruopščiai tyrinėta ankstesnių bei dabartinių mokslininkų¹. Rodos, ką dar galima pasakyti apie epochą, iš kurios beveik nėra rašytinių šaltinių – kiekvieno istoriko duonos kasdieninės. Tos žinomos kelios ar keliolika pozicijų jau iki šiol buvo tiesiog po kruopelytę išnarstytos. Knygoje pateikiama Lietuvos valstybės kilmės koncepcija jos pradžios ieškant ikimindauginėje epochoje ir galimą jos atsiradimą siejant su 1183 m. prasidėjusiais puolamaisiais lietuvių žygiais į gretimus kraštus nėra nauja. Tai gerai parodyta gana išsamioje istoriografijoje (p. 53–98). Čia reikia pridurti, kad XX a. Lietuvos populiariausiose istorijose vyravo ir tebevyrauja Mindaugo kaip valstybės kūrėjo įvaizdis². Šios recenzijos autorius (pagal specialybę archeologas) neketina ginčytis dėl vienos ar kitos valstybės susidarymo koncepcijos privalumų ar trūkumų. Manau, kad tai savo recenzijose profesionaliai padarys istorikai. Toliau pasitenkinsime tik bendriausiais pastebėjimais.

Knygos struktūra klasikinė. Pradžioje aptariamas tyrinėjimų objektas, valstybės sąvoka, pagrindinės šaltinių grupės, historiografija. Toliau apibūdinamos ikivalstybinio laikotarpio politinės organizacijos (medžiotojų ordos, ankstyvųjų žemdirbių gen-

¹ Paminėsime tik žinomiausius: H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1931, t. 1; 1932, t. 2; В. Т. Пащутто, *Образование Литовского государства*, Москва, 1959 (lietuviškas sutrumpintas ir kiek perdirbtas vertimas 1971 m.); E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998; А. К. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998.

² Pvz., *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936, p. 49; *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, 1957, t. 1, p. 66–67; *История Литовской ССР*, Вильнюс, 1978, с. 32; *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, 1985, t. 1, p. 34–35.

tys, vadystės). Galiausiai nagrinėjamas jau pats valstybės susidarymo procesas. Pasutinis skyrelis skirtas jau Mindaugo valstybės nagrinėjimui. Gausios nuorodos (kone 800, be priedų) į šaltinius ir literatūrą. Išsamūs ir svarbūs du priedai: Viberto pasakojimas apie Brunono misiją (p. 221–233), kur pateikiamas 3 pagrindinių šio šaltinio versijų (išverstų į lietuvių kalbą) tarpusavio palyginimas su ištisa šių tekstų publikacija, ir XIII a. lietuvių kunigaikščių sąrašas (p. 233–242), kuriame pateikti 74 kunigaikščiai ar jiems prilyginami didžiūnai su trumpais (deja, tiek apie juos tėra žinoma) jų biografiniais duomenimis ir nuorodomis į konkrečius šaltinius. Knygos pabaigoje pateikta išsami santrauka anglų kalba (p. 245–272), 54 pozicijos šaltinių ir 365 pozicijų literatūros sąrašas (p. 273–296), asmenvardžių, vietovardžių ir etnonimų (bendra) rodyklės. Knyga, kas labai reta istorikų darbuose, iliustruota 36 originaliomis iliustracijomis, vienaip ar kitaip susijusiomis su aptariamais dalykais. Tarp jų galime pamatyti ir beveik visų žymiausių Lietuvos valstybės atsiradimo problemos tyrinėtojų veidus. Knygoje išspausdinti 2 originalūs autoriaus sudaryti (p. 132, pav. 22, p. 193, pav. 33) bei 5 iš kitų leidinių perspausdinti žemėlapiai. Taigi tai pakankamai įvairus ir informatyvus leidinys.

Istorines konkretybes paliekant vertinti istorikams, toliau bus kreipiamas dėmesys tik į tai, ką naujo į aptariamąją problematiką įnešė T. Baranausko knyga. Pirmiausia reikia pažymėti Lietuvos valstybės kilmės problemai spręsti pasitelktų naujų šaltinių grupių panaudojimą. Be jau minėtų tradicinių istorinių šaltinių bei istoriografinio paveldo, darbe gana gausiai naudojami archeologiniai duomenys, socialinės antropologijos teikiama palyginamoji medžiaga bei istorinės tradicijos šaltiniai.

Archeologinių duomenų naudojimo nagrinėjant ankstyvosios Lietuvos valstybės laikotarpį pradininkais galima laikyti E. Gudavičių³ ir A. Nikžentaitį⁴. Šių duomenų reikšmė sprendžiant valstybės kilmės problemą pamažėle, tačiau nenumaldomai didėja, nors iki reikšmingesnių rezultatų dar labai trūksta konkrečių tyrinėjimų. Negausūs tyrinėti valstybės kūrimosi laikotarpio paminklai, jau tyrinėtų paminklų neskelbta ir plačiau neapdorota medžiaga, silpna ir netiksli šio laiko materialinės kultūros chronologija... Smulkesnių toli gražu nepakankamo archeologijos šaltinių įvertinimo prižasčių galima surasti ir daugiau. Kai kurios jų išplaukia iš bendrųjų istorijos ir archeologijos šaltinių skirtybių. Istoriniai šaltiniai dažnai būna labai subjektyvūs, užtat nesunkiai suprantami. Archeologiniai šaltiniai, priešingai, gana objektyvūs, tačiau nepaprastai sunkiai interpretuojami. Jų panaudojimo laipsnis labai priklauso ir nuo

³ E. G u d a v i č i u s, Bandyamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas, *MADA*, Vilnius, 1984, t. 3(88), p. 69–79; E. G u d a v i č i u s, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991.

⁴ A. N i k ž e n t a i t i s, Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje, *MADA*, Vilnius, 1986, t. 3(96), p. 51–62.

valstybės apibrėžimo. Plačiau nesigilindami ir į šią problemą, toliau paimkime tik T. Baranausko pateikiamą valstybės apibrėžimą („regioninė politinė organizacija, vadovaujama profesionalių valdininkų sluoksnio, kuris išlaikomas gyventojų mokesčiais“) (p. 20) ir pabandykime jį pritaikyti turimai šaltinių bazei. Labai negausūs istoriniai šaltiniai beveik nepateikia tiesioginių duomenų tokiam apibrėžimui pagrįsti, archeologiniai – tuo labiau. Vadinas, problemą spręsti galima tik daugiau teorinių konstrukcijų lygiu, pasitelkiant įvairius netiesioginius duomenis. Manau, netikslinga ginčytis dėl skirtingų tyrinėtojų naudojamų skirtingų valstybės kūrimosi modelių. Kiekvienas jų bet kuriuo atveju bus kažkiek pagrįstas. Neabejotinas T. Baranausko knygos įnašas į Lietuvos valstybės kūrimosi sampratą teoriniu lygiu yra politinių organizacijų formų: ordų, genčių, vadysčių ir valstybių (p. 17) teorijos taikymas Lietuvos atvejui. Tam skirta nemaža knygos dalis (p. 99–180). Ši teorija gana paplitusi tarp ankstyvųjų visuomenių tyrinėtojų. Lietuvai dėl jau minėtų šaltinių stygiaus (tiksliau – kone visiško nebuvimo) problema yra ribos tarp vadystės ir valstybės nustatymas. Pagal apibrėžimus (p. 20, 109) abi jos yra „nuolatinės regioninės politinės organizacijos“. Mokesčiai ir profesionalūs valdininkai (pagal T. Baranausko pateikiamą valstybės apibrėžimą) yra sunkiai pagaunami dar ir XIII a., kuomet mes jau tarsi neabejojame valstybės buvimu. Vadinas, valstybės apibrėžime (taigi ir jos pradžios paieškose) taško padėti dar negalima. Ir, ko gero, niekada nebus galima, nes ta epocha amžiams nugrimzdo į praeitį, palikusi tik tokius liudijimus, kurie apie tai nekalba. Simptomiškas šio amžino klausimo sprendimo būdas yra sulig kiekviena knyga didėjantis dėmesys istoriografijai ir vieno ar kito tyrinėtojo nuomonės akcentavimas. Kartais atrodo, kad apie valstybės susidarymą bandoma spręsti jau ne pagal kuo autentiškesnius šaltinius, o pagal vos ne mūsų amžininkų nuomones arba požiūrį į tai. Matyt, taip bandoma užkamšyti dėl pirminių šaltinių nebuvimo esančias gausias informacijos spragas. T. Baranausko knygoje irgi nemažai vietų, kai tiesiog pateikiamos vienokios ar kitokios nuomonės. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad joje juntamas ir bandymas pasukti prie šaltinių. Daugiausia jis pasireiškia Lietuvos-Rusios santykių nagrinėjimu per Rusioje vykusią įvykių prizmę. Geopolitinė situacija valstybių kūrimosi laikotarpiu tarybiniais metais dažnai būdavo nepakankamai įvertinama visa ko šaknų ieškant tik pas save ir kartais taip ignoruojant net akivaizdžiausius faktus. Antai neseniai laikais Kijevas atšventė 1500 metų jubiliejų, o normanistinė Rusios valstybės kilmės teorija būdavo atmetama vos ne à priori.

Nuolat pabrėžiant šaltinių stoką būtina pažymėti kitą ne mažiau svarbią jų savybę – patikimumą. Tai mokslinės šaltinių kritikos problema. Žvelgiant iš šono atrodo nenormalu, kai dėl deramos rašytinių šaltinių kritikos nebuvimo T. Baranausko knygoje įrodinėjamas „Sakmės apie Igorio žygį“ autentiškumas arba 1219 m. sutarties vieno sakinio interpretacija. Tai turėjo būti jau seniai ir labai kruopščiai ištyrinėta.

Šaltinių patikimumo, tik jau iš kitos pusės, problema kyla ir bandant įtraukti vėlyvus jau naujaisiais laikais susiformavusius ar sukurtus šaltinius (istorinę tradiciją, legendas ir panašaus pobūdžio dokumentus) į keliais šimtmečiais anksčiau vykusią problemų sprendimą. Kone visi sutinka, kad kiekvienoje pasakoje yra kažkiek tikroviškų elementų, tik kitas klausimas, kurie tikroviški. Tai irgi šaltinių kritikos reikalas. Iki šiol ši šaltinių (tegu XVI–XVII a. ar dar vėlesnių) grupė Lietuvoje istorikų buvo laikoma dėmesio neverta⁵, nors jie ir publikuojami, ir kai kurių mokslo sričių atstovų (pvz., mitologų) naudojami. T. Baranausko knygoje panašūs dalykai tik kelia intriga, kuri skaitytojui gal ir yra įdomesnė už sausų faktų konstatavimą, tačiau sunku pasakyti, kiek apeliavimas į naujųjų laikų kūrybą yra mokslinis.

T. Baranausko knyga parašyta sklandžia plačiam skaitytojų ratui suprantama kalba, kas šiaip yra gana reta rašant apie specifinius dalykus. Šia prasme ji bus neabejotinai skaitoma. Kiek ji realiai įneš naujumo į istorijos mokslą, bus matyti iš atitinkamos laiko distancijos. Dabar tegalima konstatuoti tik tokias neabejotinas jos teigiamybes kaip politinių organizacijų teorijos importavimas į Lietuvą, tyrinėjamos problemos šaltinių bazės išplėtimas, ypač kitų kraštų ir visuomenių palyginamosios medžiagos įtraukimas. Pagiriamojo žodžio nusipelno ir knygą išleidusi „Vagos“ leidykla, šiaip besispecializuojanti grožinės literatūros leidyboje, tačiau pastaraisiais metais kasmet skaitytojus pradžiuginanti ir moksliniais istorinės tematikos leidiniais. Jos dėka knyga atrodo tikrai šiuolaikiškai. Norisi tikėti, kad artėjant garbingam Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečio jubiliejui panašių darbų bus ir daugiau išleista.

Gintautas Z a b i e l a

Aldona Gaigalaitė. Lietuva Paryžiuje 1919 metais. Kaunas: Šviesa, 1999. 216 p., iliustr. 1000 egz.

Neseniai knygynų lentynose pasirodė nauja prof. dr. Aldonos Gaigalaitės monografija gražiu ir intriguojančiu pavadinimu „Lietuva Paryžiuje 1919 metais“. Tai įspūdingai iliustruota ir apipavidalinta didelio formato knyga. Ją sudaro pratarmė, devyni skyriai, išvados, asmenvardžių rodyklė ir gausus pluoštas priedų – dokumentų iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo kopijos. Pastarieji užima apie penktadalį knygos ir, matyt, turi jai pridėti ne tik fizinio, bet ir akademinio svorio. Prieš pradėdant konkretesnę knygą aptarimą norisi pasidžiaugti jos autorės stebinančiu darbštumu ir

⁵ J. Jurginis, *Legendos apie lietuvių kilmę*, Vilnius, 1971.

neįtikėtinu produktyvumu. Be jau minėtos knygos, pastaruoju metu dienos šviesą išvydo dar keli solidūs A. Gaigalaitės darbai. Kartu su kolegomis profesorė 1999 m. išleido studiją „Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940“ (Kaunas: Šviesa, 1999), o šiais metais – net dvi memuarinio pobūdžio knygas: „Mūsų karo meto mokytojai“ ir „Apie Tėvą“ (Vilnius: Vaga, 2000). Be to, šių eilučių autoriui profesorė prasitarė, jog leidykloje savo eilės laukia dar viena jos parengta knyga, o ant darbo stalo jau nauji apmatai.

A. Gaigalaitės studija „Lietuva Paryžiuje 1919 metais“ yra pirmas sintetinis ir rimtas bandymas istoriškai rekonstruoti Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus Taikos konferencijos veiklą, nustatyti jos rezultatus. Kaip pažymima pratarinėje, šia knyga „<...> mėginama panaikinti mūsų historiografijoje iki šiol esančią „juodąją dėmę“, nes šia tematika neturime ne tik atskirų tyrinėjimų, bet ir išsamesnių straipsnių“. Pasak istorikės, problemą kiek plačiau yra gvildinę tik du tyrinėtojai: Pranas Čepėnas kapitaliniame veikalė „Naujųjų laikų Lietuvos istorija“ ir Česlovas Laurinavičius prieš gerą dešimtmetį išėjusiam straipsnyje apie lietuvių bendradarbiavimą su rusų buržuaziniais politiniais emigrantais Paryžiuje 1919 m. Tačiau abu darbai senstelėję ir neišsamūs, įdomų ir sudėtingą klausimą nušviečia gana fragmentiškai. Todėl prof. Aldonos Gaigalaitės tikslas buvo remiantis gausia skelbta ir neskelbta šaltinių medžiaga, atsiminimais, to meto periodika iširti, kokią reikšmę Paryžiaus taikos konferencija turėjo Lietuvos valstybingumo įtvirtinimui, tarptautiniam nepriklausomos valstybės pripažinimui, „<...> atskleisti tuos Paryžiuje susirinkusių didžiųjų Europos valstybių ir JAV politikos vingius, nenuoseklumus ir prieštaravimus, su kuriais teko susidurti jauniems Lietuvos politikams“ (p. 4). Kartu autorė stengėsi parodyti Lietuvos politinio elito ir jaunos valstybės diplomatijos brendimą.

A. Gaigalaitės knygos pasirodymas sutapo su gražiu jubiliejumi. 1999 m. sukako 80 metų nuo Paryžiaus taikos konferencijos. Ši tarptautinė konferencija, vykusį 1919 m. sausio 18 d. – 1920 m. sausio 21 d., yra vienintelis tokio pobūdžio tarptautinis forumas per visą XX amžių, nes Antrąjį pasaulinį karą vainikavo ne taikus politikų pillogas prie apvalaus stalo, bet „geležinė uždanga“, perskyrusi Europą į dvi dalis, ir šaltasis karas. Taigi Paryžiaus taikos konferencijos reikšmė ypatinga. Juolab kad konferencija turėjo tikslą ne tik juridškai sureguliuoti tvarką Europoje po Didžiojo karo, bet ir siekė sukurti sistemą, kuri ateityje iš principo užkirstų kelią naujiems karams. Kitaip tariant, ieškojo veiksmingos formulės, kuri padėtų įgyvendinti didžiojo vokiečių mąstytojo Imanuelio Kanto „Amžinosios taikos“ idėją. Tiesa, nepaisant Tautų Sąjungos įkūrimo ir su ja susijusių optimistinių vilčių, globali Europos pacifikacija XX a. pirmojoje pusėje nepavyko. 1919 m. sudarytų Paryžiaus Taikos sutarčių kompleksas neatrakinio idealistinio ir romantinio „Amžinosios taikos“ rūmo durų. Vos konferencijai pasibaigus pradėtas svarstyti jos nutarimų revizijos klausimas. Taip atsi-

tiko todėl, kad skirtingos valstybės pacifistinę sistemą Europoje bei saugumą įsivaizdavo skirtingai ir bandė derinti prie lokalių ar globalių savo interesų.

Iškiliausia konferencijos figūra JAV prezidentas Thomas Woodrowas Wilsonas bene aukščiausiai buvo pakilęs virš žemės: siūlė absoliutų tarpusavio pasitikėjimą, teisę derinti su teisingumu ir kurti kolektyvinę saugumo sistemą, kurioje taikiai sugyventų didelės ir mažos valstybės. Priešingai Th. W. Wilsonui, prancūzų politikai tvirtai laikėsi įsikibę žemės. Jie skeptiškai vertino idėją, kad visi tarptautinės politikos subjektai (pirmiausia Vokietija) be vėzdo, vien tik gera valia gali laikytis tarptautinės teisės normų bei priimtų (Vokietijos atveju – greičiau primestų) įsipareigojimų, todėl „Amžinąją taiką“ siūlė kurti ne dangaus, bet žemės sąlygomis: ant jėgos, ginklų ir karinių blokų pamato. Britai neskrajojo padebesiais, bet ir nesiruošė visą laiką sėdėti apkasuose. Londonas tarptautiniais reikalais buvo pasišovęs laikytis vidurio principo, primenančio patarlę apie sotų vilką ir sveiką avį: parašais rėmė prancūzus, bet darbais buvo artimesnis Th. W. Wilsonui.

Paryžiaus taikos konferencijos dienomis vyravusią politinę atmosferą, didžiųjų valstybių tarpusavio santykius puikiai perteikia konferencijos pirmininko, Prancūzijos premjero Georges'o Clemenceau dienoraštis, kuriame charakterizuojami pagrindiniai derybų partneriai: Didžiosios Britanijos premjeras, liberalų lyderis Davidas Lloydas George'as – „<...> džiugiu, raudonu veidu, sugniaužęs kumščius“; britų konservatorių vadas lordas Robertas Cecilis – „<...> tikintis krikščionis kinietiško slibino šypsena“. G. Clemenceau požiūrį į Th. W. Wilsoną ir jo politiką parodo tai, jog dienoraštyje jis charakterizuojamas ne tiesiogiai, o per trečią asmenį: „Pulkininkas Edwardas M. Houseas¹ – super civilizuotas žmogus iš laukinio Teksaso, kuris viską mato ir supranta. Geras amerikietis ir beveik toks pat geras prancūzas. Vien už tai, kad Wilsonas jį pasirinko padėjėju, jis vertas žmonijos padėkos“. Perfrazuojant G. Clemenceau galima teigti, jog vien už tai, kad 1918 m. sausį Th. W. Wilsonas paskelbė garsiuosius „Keturiolika punktų“, kurie įpilietino tautų apsisprendimo teisę ir taip sudarė vieną svarbiausių prielaidų Lietuvos valstybingumui atkurti, jam turėtų būti dėkingi ir lietuviai. Nors, kaip matyti iš A. Gaigalaitės knygos, ne be išlygų.

Į Paryžiaus taikos konferenciją atvykusios Lietuvos delegacijos padėtis buvo kebli ir nepavydėtina. Vos prieš metus deklaratyviai atsikūrusi valstybė, neturinti jokio tarptautinio pripažinimo, su neaiškiomis sienomis ir siekais, okupuota Vokietijos kariuomenės ir iš esmės tik tos pačios kariuomenės pagalba besispirianti bolševikų invazijai iš Rusijos, nualinta ūkiškai ir kultūriškai, vargu ar galėjo būti rimtas ir savarankiškas tarptautinės politikos subjektas. Todėl neatsitiktinai Lietuva, kaip ir kitos nuo Rusijos

¹ Plk. E. M. House'as – JAV delegacijos narys Paryžiaus taikos konferencijoje, pagrindinis Th. W. Wilsono patarėjas ir artimas bičiulis.

imperijos atsiskyrusios ir savo valstybingumą kuriančios šalys (ir bolševikų valdoma Rusija) Paryžiaus taikos konferencijoje praktiškai neturėjo jokio politinio-juridinio statuso. Pagal Paryžiaus taikos konferencijos reglamentą, priimtą 1919 m. sausio 18 d. plenariniame konferencijos posėdyje, Lietuva nebuvo pripažinta konferencijos nare. Tai reiškė, kad Lietuvos delegacija praktiškai privalėjo tenkintis epizodiniu politinio marginalo vaidmeniu. Profesorė pažymi, kad Lietuvos ir kitų į konferenciją neįleistų šalių delegacijos „<...> sukinėjosi Konferencijos prieangyje, vienaip ar kitaip siekdamos paveikti pasaulio didžiąją politiką savo tautų labui. Jų nepripažinti atstovai, iškilus sudėtingesnėms vietos problemoms, kai kada būdavo kviečiami į įvairių komisijų bei subkomisijų posėdžius, tačiau jų balsas lemiamos reikšmės neturėjo“ (p. 22). Nemažai prie to prisidėjo tai, kad oficialiuose Paryžiaus Taikos konferencijos dokumentuose, pasak autorės, Lietuvos vardas pirmą kartą paminėtas tik 1919 m. birželio pradžioje (p. 62, 159). Tiesa, su tuo Lietuvos vardo paminėjimu oficialiuose konferencijos dokumentuose kyla tam tikra painiava, nes kitoje vietoje (p. 71) profesorė rašo, kad „Pirmą kartą Lietuva paminėta tik 1919 m. gegužės 26 d. Aukščiausios sąjungininkų Tarybos notoje gen. A. Kolčiakui <...>“. Žinia, pirmas Lietuvos paminėjimas Paryžiaus taikos konferencijos dokumentuose neprilygsta pirmam jos vardo paminėjimui Kvedlinburgo analuose. Todėl bala jo nematė, neverta labai sielotis ar išgyventi dėl tokios smulkmenos. Na, o kaip vis dėlto jaučiasi pedantas ir mano, kad istorija – tai tikslios datos, siūlytume pasikliauti aritmetika: birželiui pirmenybė teikiama dviejuose šios knygos puslapiuose, o gegužei – berods, tik viename. Kita vertus, tai jokiū būdu nereiškia, kad konferencijos sprendimai buvo nereikšmingi Lietuvai ar Lietuvai Paryžiuje nieko pozityvaus nepasiekė.

Į Taikos konferenciją Lietuva pasiuntė įmanomai solidžią delegaciją. Jos vadovas buvo jaunas, vos 36 metų (knygos autorė, matyt, dėl asmeninių simpatijų delegacijos vadovą metais pajaunina) istorijos profesorius Augustinas Voldemaras. Pasak A. Gaigalaitės, neišpasakytai darbštus, „<...> turintis nepaprastai gerą atmintį ir mokantis daug užsienio kalbų <...>. Tikrai nepaprastas eruditas“, tačiau turintis „<...> kai kurių charakterio nelygumų ir trūkumų“: užsispyręs, neišvaizdus ir dar nesirūpinęs savo išvaizda, nemėgęs svečiavimosi, vizitų, revizitų, oficialių pokalbių ir demaršų (p.14). Be jo, Lietuvai Taikos konferencijoje atstovavo penktą dešimtį bebaigiąs JAV lietuvių atstovas, solidus ir savimi patenkintas „<...> technikos mokslų atstovas“ Tomas Norus-Naruševičius, „<...> energingas ir veiklus inžinierius“, „<...> prapkęs prie tam tikros diplomatijos, išmokęs dirbti su žmonėmis, rasti kalbą ir įtikinti nepažįstamą“ – Ernestas Galvanauskas, „apsukrus“, „galantiškas“ ir „greitos orientacijos“ advokatas Martynas Yčas, 28 m. „jautrus, sąžiningas“, tačiau „kiek stačiokiškas“ teisininkas Petras Klimas, poetas, filosofas, mistikas ir diplomatas, lietuvis patriotas, nemokėjęs nė žodžio lietuviškai, bet turėjęs „subtilų humoro jausmą“ Oskaras

Milašius, ne tik grožiu, bet ir skvarbiu protu garsėjusi delegacijos informacijos skyriaus vadovė Jadvyga Chodakauskaitė bei keletas kitų.

Delegacijai talkino tautinių mažumų atstovai: gudas Domininkas Siemaška ir žydas Šimšonas Rozenbaumas (pastarojo vardą sekama senesne istoriografija autorė lietuvina į Simonas). Istorikės požiūris į juos rezervuotas. Pasak A. Gaigalaitės, D. Siemaška neblogai derėjo prie delegacijos veiklos, tačiau šešiasdešimtmetį Š. Rozenbaumą lietuviai „<...> atsivežė į Paryžių, kad paveiktų pasaulio žydų nuomonę apie Lietuvą. Nuolatinių pareigų jis neturėjo, todėl slankiodavo po miestą, negalėdamas atlikti savo pareigų, nes mokėjo tik rusų kalbą ir galėjo bendrauti tik su rusų emigrantais ir šiek tiek per juos su kitais“ (p. 17). Manytume, kad toks požiūris kiek supaprastina reikalo esmę. Žinant, kad tuomet projektuojamos Lietuvos valstybės teritorijoje žydai turėjo sudaryti žymų gyventojų procentą, o kai kuriuose miesteliuose net daugumą, prisimenant jų svorį pramonėje ir prekyboje bei šios tautinės mažumos svarbą sprendžiant pietryčių Lietuvos valstybinės priklausomybės klausimą, nesinori tikėti, kad Š. Rozenbaumo asmuo Lietuvai buvo reikalingas vien propagandiniiais sumetimais. Juolab kad poskyryje „Žydai“ pati autorė išvardija nemažai Š. Rozenbaumo nuveiktų darbų Lietuvos naudai (p. 110–114). Taigi Š. Rozenbaumas, kaip ir D. Siemaška, buvo svarbūs ir naudingi delegacijos nariai, ženkliai sutvirtinę lietuvių teritorines revendikacijas bei paspartinę nepriklausomos Lietuvos valstybės realizavimą.

Žinia, nebūtina absoliutinti autorės duotų charakteristikų ir kitiems delegacijos nariams. Pavyzdžiui, E. Galvanausko diplomatinis sugebėjimas ir bendravimo meną profesorė vertina labai aukštai, vadina jį netgi delegacijos „spiritus movens“, tuo tarpu susipažinus su žymaus liaudininkų veikėjo Mykolo Sleževičiaus liudijimais, dėl E. Galvanausko diplomatinio sugebėjimų kyla tam tikrų abejonių. 1921 m. pavasariį Briuselyje vykstant lietuvių ir lenkų deryboms dėl santykių normalizavimo, M. Sleževičiui ir E. Galvanauskui teko dirbti kartu. Pastarasis tuo metu buvo Lietuvos delegacijos vadovas. Apie delegacijos vadovo iškalbą bei diplomatiją M. Sleževičius rašė taip: „<...> p. Galvanauskas – kaip prisieina kalbėti jam bendruose posėdžiuose, dreba (rankos virpa), vos balsas išsiveržia ir toks nelaimingas, toks lepšė, kad, anot p. Soloveičiko*, „verkti norisi“ <...> toks nelaimingas, toks vertas pasigailėjimo. Jis neturi drąsos įvykinti mūsų nusistatymo, mūsų taktikos. Taigi nutarėme rašyti jam pareiškimus, kad jis tik paskaitytų. Ir tai jis bijo padaryti gerai“². Taigi išėitų, jog nuo Paryžiaus taikos konferencijos praslinkus vos dvejiems metams E. Galvanausko di-

* Šiame tarptautiniame forume Lietuvos reikalus gynė Lietuvos žydas Maksas Soloveičikas.

² M. Sleževičiaus 1921 05 14 laiškas iš Briuselio į Kauną Socialistų liaudininkų demokratų ir Vals-tiečių sąjungos bloko prezidiumui, *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, Rankraščių skyrius, f. 25–372, l. 21.

plomatinis talėntas kaŗkur prapuolė. Beje, labai panašiai M. Sleŗevičiui E. Galvanasko diplomatinius sugebėjimus piešia ir kai kurie rusų pasiuntiniai, tarpukariu rezidavę Lietuvoje³.

Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus taikos konferencijos sudėtis kito keletą kartų. Ir ne visuomet į gerąją pusę. Kartu su pagalbiniu personalu per visą delegacijos veiklos laiką Lietuvos naudai Paryžiuje dirbo netoli 40 žmonių. Knygos autorei pavyko išaiškinti, jog iki 1919 m. birželio pabaigos delegacijos veiklai (betų nuomai, kelionėms, susirašinėjimui, kukliam inventoriui) buvo išleista 154 251 JAV doleris (p. 13). Pinigai nebuvo dykai švaistomi. Vyriausybė delegacijai kėlė keletą rimtų uždavinių: „<...> gauti iš Pirmajame pasauliniame kare nugalėjusių Antantės šalių Lietuvos valstybingumo pripaţinimą, nustatyti Lietuvos valstybės sienas, įeiti į kuriąmą Tautų Sąjungą“ (p. 158). Ir nors delegacija galutinių tikslų nepasiekė, reikia sutikti su profesore, kad į Paryžiaus taikos konferenciją atvykusi niekieno nekviesta ir neprašyta, ji „<...> palyginti greitai surado savo vietą, užėmė tam tikrą nišą šioje sudėtingoje organizacijoje. Negana to, į ją atkreipė dėmesį didžiųjų valstybių diplomatija. Lietuvos vardą ne tik išgirdo pokarinės Europos tvarkos kūrėjai, bet ir visapusiškai aptarė jos problemas, nors svarbiausios iš jų liko neišspręstos 1919 m. Paryžiuje; jos išvydo „dienos šviesą“, tapo daugiau ar mažiau aktualios ne tik lietuviams. Pagaliau buvo sudarytos sąlygos ir svarbiausiam lietuvių delegacijos siekiui – nepriklausomos valstybės pripaţinimui“ (p. 22). Mano galva, reikšminga yra ir tai, jog, analizuodama Lietuvos delegacijos veiklą, jos pozicijas, diplomatinį laviravimą ir priimtus sprendimus, A. Gaigalaitė bando atsiŗvelgti į visus įmanomus veiksnius: Antantės valstybių, Vokietijos, Lenkijos, Rusijos, Baltijos bei kitų šalių pozicijas. Sunku nesutikti su profesorės nuomone, kad „Lietuvos delegacija nors ir pasinaudodavo Rusijos „korta“ atmesdama politinės valstybinės sąjungos su Lenkija galimybę, nesutiko ir su perspektyva būti atkuriamos demokratinės Rusijos sudėtyje, tam priešinosi visomis politinėmis priemonėmis“ (p. 159). Juoba kad iš esmės tokią pat išvadą, tik keturiasdešimčia metų anksčiau, yra padaręs JAV istorikas Alfredas Erichas Sennas studijoje „The Emergence of Modern Lithuania“⁴. Tiesa, A. E. Senno knyga, kurioje, be kita ko, gana plačiai ir detaliai nušviečiama ir Lietuvos delegacijos veikla Paryžiuje 1919 m., recenzuojamo veikalo autorė nežinia kodėl nesinaudoja.

Paŗymėtina ir tai, kad kruopščiai autorė aptaria Lietuvos vidaus sociopolitinės-ekonominės padėties sąsajas su tarptautiniu valstybės įtvirtinimu. Išvadose konstatuota, jog delegacijai teko skirti dėmesį ne tik tarptautinio pobūdžio, bet ir vidaus gyvenimo problemoms: teisintis dėl pasitaikiusių Lietuvoje smurto prieš žydus atvejų, „<...> nuolat atremti kaltinimą dėl Lietuvos Tarybos ir vyriausybės provokiškos

³ *Lietuvos nepriklausomybei – 80*, Vilnius, 1999, p. 23–24.

⁴ Lietuviška versija: *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992, p. 91–92.

orientacijos bei valstybės valdžios nedemokratiškumo <...> aiškintis dėl numatomų krašte žemėvaldos ir žemėtvarkos reformų“ (p. 161). Pastarasis autorės teiginys greičiausiai taps dar vienu argumentu istorikams, tvirtinantiems, jog skubi ir radikali žemės reforma Lietuvoje nepalengvino ir taip jau supainiotą šalies užsienio politikos problemų⁵.

Reikia pagirti autorę ir už tai, kad ji neklimpsta į seklius ultratautinės istoriografijos vandenį, sugeba realiai ir be patoso vertinti daugelį faktų ir reiškinių. Profesorė pritaria nuomonei, jog 1919 m. pavasarį Vokietijos kariuomenė buvo „<...> svarbiausia karinė jėga, kol susikūrė Lietuvos kariuomenė, kuri pirmoji pradėjo priešintis Raudonosios armijos dalinių veržimuisi į kraštą“ (p. 75). Monografijoje patikslinami ar pakoreguojami kai kurie lietuviškoje istoriografijoje jau spėję įsitvirtinti ir stereotipais virsti faktai. Pavyzdžiui, A. Gaigalaitė išteisina A. Voldemarą dėl tariamų jo asmeninių teritorinių pretenzijų Latvijai. Paaiškėja, jog reikalauti išėjimo į Baltijos jūrą per Latvijos teritoriją A. Voldemarą įpareigojo 1919 m. vasario 13 d. vyriausybės instrukcija delegacijai, pasirašyta premjero Mykolo Sleževičiaus. Instrukcijoje išakmiai nurodyta, kad „Lietuvos valstybės ribos privalo būti nustatytos prisilaikant etnografinio principo su reikalingomis ekonominėmis korektyvomis su išėjimu į jūras per Liepoją ir Klaipėdą <...> ir su sostine Vilniuje“ (p. 26, 170). Ten pat pabrėžta, kad delegacijos nariai „<...> kurie šios instrukcijos nepildys, valdžios tuoj gali būti atšaukti“. Balandžio 13 d. M. Sleževičiaus vyriausybė delegacijai dar kartą priminė, jog „<...> kraštutiniaisi Lietuvos valstybės punktais turi būti Liepoja, Klaipėda, Krantas, Labguva <...>“ (p. 66). Manytume, kad šios bei kai kurios kitos A. Gaigalaitės išvados ir sudaro jos nepriekaištingu stiliumi ir kalba parašytos knygos šerdį.

Antra vertus, skaitant recenzuojamą knygą kyla ne vien panegirinio pobūdžio minčių. Ne veltui sakoma: *quandoque bonus dormitat Homerus*. Turint galvoje, jog autorė pasirinko nagrinėti įdomią ir sudėtingą tarptautinių santykių problemą, kuri lietuviškoje istoriografijoje aptarta gana paviršutiniškai, nebūtų pakenkusi platesnei istoriografinė panorama. Lietuvišką istoriografiją autorė pristato labai saikingai, netgi, sakyčiau, suvalkietišškai, ir tokiai pozicijai pasistengus galima surasti pateisinimą, tačiau užmiršus gausią užsienio istoriografiją reikalai tampa prastesni. Kaip Paryžiaus taikos konferenciją vertino Vakarų istoriografija, mūsų kaimynai lenkai, kaip šis požiūris kito, kokios pastarųjų metų tendencijos ir konceptai? Nebandant atsakyti į šiuos ar panašius klausimus sunku tikėtis įsiterpti į europinę istoriografinę polemiką, o juo labiau nustatyti tiksliai lietuviškos politikos bei problemų koordinatas Europoje. Antra vertus, negalima sakyti, kad ieškodama atsakymų į smulkesnius klausimus ar atskirų faktų profesorė nesinaudoja užsienio istoriografija.

⁵ D. Čičinienė, Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos (Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais), *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16), p. 103–105.

Atidesnis skaitytojas pasigęs knygoje kai kurių reikšmingų Paryžiaus taikos konferencijos epizodų aprašymo ir priimtų sprendimų aptarimo. Pavyzdžiui, į autorės akiratį nepateko Tautų Sąjungos pakto rengimo peripetijos. Tiesa, Lietuvos delegacija prie Paryžiaus taikos konferencijos tiesiogiai dalyvauti šiame darbe neturėjo galimybių, tačiau tuometinė lietuvių spauda, politikai ir intelektualai, suvokdami būsimos universalios tarptautinės institucijos svarbą, šį klausimą gvildeno gana plačiai⁶. Neaptarus šio klausimo, neaiškus lieka Lietuvos požiūris ir siekiai Tautų Sąjungos pakto atžvilgiu.

Nors, kaip pripažįsta pati autorė, Lietuvos delegacijai prie Paryžiaus taikos konferencijos daugiausia dėmesio teko skirti santykiams su Lenkija, nes lietuvių ir lenkų interesai bei pozicijos kirtosi dažnai, tačiau šis klausimas knygoje nušviestas palyginti fragmentiškai, nenuosekliai, o kai kur ir painiai, nepasakant daug naujo. Itin stokojama precizikos perteikiant Lenkijos politinius planus Lietuvos atžvilgiu. Vienu atveju teigiama, kad „<...> visos politinės lenkų grupuotės siekė vienokiomis ar kitokiomis teisėmis – autonomijos ar federacijos – įjungti Lietuvą į Lenkijos valstybę“ (p. 26), kitu – tvirtinama, jog Lenkija siekė atkurti didelę, istorinę Lietuvą, „<...> tačiau su viena lietuviams visiškai nepriimtina sąlyga – kad toji didelė Lietuva bus sujungta su Lenkija“ (p. 31). Tai ko gi ir kodėl Varšuva siekė: inkorporacijos, federacijos ar sąjungos? Žinia, Lenkijos politinių jėgų spektrą skaidant ir schematizuojant, identifikuojant idėjų moderatorių, galbūt ir buvo galima šiuos skirtingus tikslus nubrėžti viena politine amplitude, tačiau to nepadarius skaitytojui susigaudyti nėra paprasta. Teks itin paplušėti studentams, kurie remdamiesi šia knyga rengsis seminarams. Studija neabejotinai būtų tapusi originalesnė, jeigu autorė būtų pabandžiusi atsiliiepti į Vakarų istorikų iškeltas problemas, tarkime, Louiso L. Gersono suformuluotą klausimą: kodėl karščiausi Jogailaičių Lenkijos idėjos šalininkai ir gynėjai buvo ne lenkų aristokratija, bet liberalai ir socialistai – centro ir kairiosios politinės jėgos?⁷ Beje, lietuvių kairiojo politinio sparno (socialdemokratų) pozicija šiuo klausimu taip pat įdomi ir dar reikalauja rimtos analizės. Rodos, būtent socialdemokratai trečiajame dešimtmetyje buvo pasišovę imtis radikalių žygių konfliktui su Lenkija likviduoti? Taigi turime dviejų šalių panašios ideologijos politinių partijų skirtingas, bet kažkur susiliečiančias pozicijas. Kur?

Knygoje A. Gaigalaitė užgriebia vieną įdomų ir, manyčiau, istoriografiškai galėję tapti perspektyviu epizodą – 1919 m. birželio 23 d. A. Voldemaro ir M. Yčo vizitą pas Lenkijos delegacijos Taikos konferencijoje pirmininką, žymų kompozitorių ir pasaulinio garso pianistą Ignacą Paderewskį. Šiam susitikimui tarpininkavo grafas

⁶ A. J a k š t a s, *Lietuva ir Tautų Sąjunga*, Kaunas, 1919.

⁷ L. L. G e r s o n, *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland 1914–1920*, Archon Book, Connecticut, 1972, p. 111.

Alfredas Tiškevičius. Profesorė pažymi, kad šalių „<...> pasikalbėjimas vyko gana ramioje ir neįtemptoje atmosferoje. Lietuvų delegacijai susitikimas paliko neblogą įspūdį. I. Paderewskis pasisakė už Lietuvos pripažinimą su sostine Vilniumi“ (p. 33). Gaila, kad šis susitikimas neinterpretuojamas platesniame politiniame kontekste, neaptariamose jo eventualios perspektyvos ir tai, kas sukliudė jas plėtoti. Pasitenkinama tradiciniu argumentu, kad Lenkijos diplomatija buvo nesukalbama ir propagandai prieš Lietuvą Paryžiuje negailėjo „<...> neigiamų, juodų spalvų“.

Apskritai palankiai vertinama Antantės karinių misijų veiklą Lietuvoje 1919–1920 m. (p. 129), profesorė vis dėlto neatsispiria pagundai pakritikuoti vakariečius. Ji vienos misijos vadovui, prancūzų pulkininkui Konstantinui Rebuliui meta tokią kaltinimą: „K. Rebulio politinis tikslas Lietuvoje ypač išryškėjo 1920 m. rudenį, kai jis, <...> sumušus lenkų kariuomenę prie Širvintų ir Giedraičių, sulaukė Lietuvos kariuomenės žygiavimą į Vilnių ir šitaip nulėmė Vilniaus ir Vilnijos okupaciją dvidešimčiai metų“ (p. 120). Tautinė ir sovietinė istoriografija ši teiginį ne kartą eksploatavo. Pirmoji – siekdama pateisinti akivaizdžią savo šalies karinę negalią ir politinę nesėkmę, antroji – įteigti, kad didžiausias Lietuvos valstybingumo priešas – Vakariai. Keista, kad šiems argumentams nejučiomis pritaria ir mūsų recenzuojamos knygos autorė. Tik ar pagrįstai, ar tikrai vienas prancūzų pulkininkas sugebėjo išgelbėti visą generolo Lucjano Żeligowskio kariuomenę nuo lietuvių šturmo ir pastoti pastariesiems kelią į Vilnių? Kaip čia išeina, kad lietuviai nepabijėjo keliolika metų žūliai ignoruoti jiems nepalankaus 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo dėl Lenkijos rytinės sienos, tačiau išsigando vieno prancūzų karininko? Kas, kada ir kur pateikė skaičius, įrodančius Lietuvos kariuomenės pajėgumą 1920 m. lapkričio pabaigoje užimti Vilnių ir išlaikyti pietryčių Lietuvą, kitaip tariant, savo jėgomis laimėti karą prieš Lenkiją?

Kiek klaidina pirmas „Išvadų“ sakinytis, iš kurio susidaro įspūdis, jog Lietuvos delegacija visateise Paryžiaus taikos konferencijos nare netapo todėl, jog atvyko į konferenciją pavėlavusi (p. 158), nors knygos pradžioje analizuojant šią problemą pateikiami kiti argumentai (p. 20–21). Tiesa, galbūt čia neaiškumas kyla dėl redaktoriaus darbo. Ir šis priekaištas jam būtų ne vienintelis. Nurodant Lietuvos delegacijos rezidavimo vietą rašoma: „Delegacija glaudėsi Paryžiuje dviejų kambarių bute Rue Bayard gatvėje netoli Eliziejaus laukų“ (p. 13). Kiek žinau, prancūzų „Rue“ į lietuvių kalbą verčiamas kaip bendrinis daiktavardis – gatvė, taigi išeina, kad sakinyje vieno bendrinio daiktavardžio per daug. Šis lingvistinis perteklius dar labiau krinta į akis dėl to, kad tame pat sakinyje paminėtas žymiausios Paryžiaus gatvės pavadinimas tvarkingai išverstas į lietuvių kalbą ir transkribuotas. Apsižiūrėta ir dėl Lenkijos delegacijos vadovo I. Paderewskio užimamų pareigų savo šalyje: pirmą kartą paminint jo pavardę, jis tituluojamas net prezidentu (p. 24), o kitur, atiduodant duoklę istorinei

tiesai, – tik ministru pirmininku. Kiek anksčiau – 1919 m. vasario 13 d. – prezidentu išventinamas ir Antanas Smetona (p. 8). Kai kurie sakiniai suredaguoti taip, jog nelabai aišku, ką norima pasakyti. Pavyzdžiui: „Po to, kai Lenkijos kariuomenė, kovodama su bolševikais, įsiveržė į Lietuvą, Paryžiuje Antantės diplomatai dar labiau suabejojo vokiečių kariuomenės buvimu“ (p. 75). Išeitų, kad Antantės diplomatai abejojo, ar iš viso Lietuvoje yra vokiečių kariuomenė, o gal net – ar iš viso egzistuoja tokia vokiečių kariuomenė. O iš tiesų, matyt, norima pasakyti, jog Antantės diplomatom abejonių kilo dėl vokiečių kariuomenės tolesnio buvimo Lietuvoje tikslingumo. Nedidelis akmenėlis į redaktoriaus langus būtų ir pasitaikanti viena kita korektūros klaidelė bei netiksli asmenvardžių rodyklė. Nors, kita vertus, ačiū vien už tai, kad ji yra, nes pastaraisiais metais Lietuvoje išėjo ne viena istorinė studija be asmenvardžių rodyklės.

Ir dar. Ši didelė ir graži knyga, nagrinėjanti pirmosios Respublikos diplomatijos ir užsienio politikos aušrą, įsiveržianti į sūrius tarptautinių santykių vandenį, ... neturi jokios santraukos užsienio kalba. Todėl užsieniečiai, dar nespėję pramokti lietuviškai, negalės mėgautis jos puikiais pasażais ir bus priversti gėrėtis tik jiems greičiausiai jau matytais Paryžiaus vaizdais.

Kita vertus, palyginus su tuo didžiuliu darbu, kurį nuveikė profesorė Aldona Gai-galaitė, rengdama šią knygą, visi aukščiau išsakyti subjektyvūs pastebėjimai jokiū būdu nesumenkina monografijos. Neabejotina, kad knyga „Lietuva Paryžiuje 1919 metais“ ras savo skaitytoją – mokytoją, studentą, istorijos mėgėją – ir deramą vietą lietuviškoje istoriografijoje. Autorei linkime, kad ilgai nelaukiant knygynų lentynas papildytų dar ne viena įtaigi ir turininga jos monografija.

Algimantas K a s p a r a v i č i u s

Ričardas Č e p a s. Plečkaitininkai. Vilnius: Vaga, 2000. 273 p. [1000] egz.

Tarp pastaraisiais metais pasirodžiusių studijų apie tarpukario Lietuvos politinę istoriją įsiterpia čia recenzuojama R. Čepo monografija, parengta jau senokai parašytos disertacijos pagrindu. Paprastai istorikų darbai vertinami pagal tai, kiek jie nagrinėjamojo laikotarpio istoriografiją praturtina naujais faktais, originalia jų interpretacija, conceptualiomis paieškomis, idėjų ir vertinimų naujumu. Pristatoma knyga iš esmės atitinka minėtus kriterijus, todėl jos pasirodymas visai pagrįstai turėtų būti skaitytojų pastebėtas.

Nuo kai kurių istorikų publikacijų, ištisai grindžiamų sovietinio laikotarpio koncepcijų neigimu, R. Čepo darbas skiriasi tuo, kad autorius remiasi dauguma tų pačių faktų, neatmeta savo anksčiau suformuluotų idėjų. Knygoje nėra nei demaskavimų,

nei apologetikos. Įdomiausia tai, kad, atsivėrus įslaptintiems archyvų fondams, panaikinus bibliotekų bei rankraštyų leidinių draudimus, autorius tegalėjo nedaug ką pridurti prie kruopščiai, ne vienu atveju preciziškai dar sovietiniais laikais surinktos dokumentikos, spaudos, atsiminimų ir kt. medžiagos. Jau jo daktaro (tada – istorijos mokslų kandidato) disertacija, nepaisant tiems laikams privalomų priesaikų „marksizmo-leninizmo metodologijai“, istorijos šaltinių baze, faktų visuma ir kiek įmanoma nešališku jų komentavimu anuomet išsiskyrė iš istoriografijos srauto ir tebėra sektinas pavyzdys ne vienam galvotrukčiais lekiančiam per tyrinėjamą epochą ar neslepiančiam savo pretenzijų į istorinės tiesos monopolį tyrinėtojai.

Vargu ar suklysimė teigdami, kad nė vienas iš istorikų, nagrinėjusių po 1926 m. valstybės perversmo Lietuvoje vykusius procesus, ypač valdančiojo režimo ir kraštutinės radikalsios opozicijos (konstruktyvi demokratinė opozicija to meto Lietuvoje formavosi nelengvai) santykius, – panašaus lygio tyrimų neatliko. Taigi jau R. Čepo disertacija parodė, kad profesionalumas ir pozityvi (marksistai sakydavo „objektyvistinė“) analizė galėjo bent iš dalies įveikti ideologines užtvaras, istorijos konjunktūros pagundas.

Lieka atsakyti į klausimą, kuo gi šis tekstas gali sudominti nagrinėjamo laikotarpio specialistus, istorinės tematikos leidinių skaitytojus? Juk apie situaciją, susiklosčiusią Lietuvoje po valstybės perversmo, daug, nors ir tendencingai, buvo rašoma sovietiniais laikais, pagaliau vienas kitas originalesnis darbas buvo parengtas ir pasitarąjį dešimtmetį.

Be abejo, nereikia stebėtis, kad apie plečkaitininkus nenoriai kalba dabartinės Lietuvos socialdemokratai, apskritai visi socialistinių idėjų šalininkai. Knygos autorius įtikina, kad plečkaitininkų veiksmai peržengė opozicijos ne tik valdžiai, bet ir valstybei rėmus, todėl ilgametėje LSDP istorijoje neabejotinai išliks neišnaikinama tamsia dėme.

Minėtos partijos istorijoje gausu faktų tiek apie jos internacionalinį solidarumą su pasaulio (tarptautiniu) proletariatu, ryškių revoliucinės kovos pavyzdžių, tiek ir tikro demokratizmo, patriotinių nuostatų, nesavanaudiškų siekių visuomenės labui. Manytume, kad šis socialdemokratijos dvilypumas dabartinėje mūsų istoriografijoje dar nepakankamai išryškintas. Todėl neabejotinas autoriaus nuopelnas, kad jis ėmėsi tokios „nepatogios“, daug darbo reikalaujančios ir iš pirmo žvilgsnio nepopuliaros temos. Juk visiems ir taip aišku, kad 1926 m. gruodžio mėn. valstybės perversmo, nušlavusio liberalinį demokratinį valdymą, nebuvo galima sustabdyti, juo labiau kad šis procesas tarsi epidemija apėmė daugelį Rytų ir Vidurio Europos valstybių.

Tačiau kairiųjų socialdemokratų, lietuviškųjų eserų, kai kurių liaudininkų požiūrio į demokratiją ir valstybės nepriklausomybę nenuoseklumai, artėjantys prie nacionalinių interesų išdavystės, vis dėlto turėtų būti žinomi ne tik profesionaliems istorikams, bet ir platesniems skaitytojams.

Manome, kad autorius pralenkė savo pirmtakus pateikdamas išsamią faktų analizę ir ja remdamasis suformuluodamas didesnių abejonių nekeliančias išvadas. Iki R. Čepo apie plečkaitininkus rašę autoriai gana tiesmukai apibūdindavo šį judėjimą, nepateikdami pakankamai įrodymų, o dar dažniau pasikliaudami ideologiniais štampais. Sovietinei istoriografijai šiuo klausimu būdingas be išlygų demaskuojantis tonas.

Šioje vietoje galima papriekaištauti autoriui, kad monografijoje neatskleisti priešvalstybiniai komunistų veiksmai valdžioje įsitvirtinusių perversmininkų atžvilgiu. Dėl to knygoje atsirado tam tikras vakuumas – Lietuvos valstybingumui tuomet iškilusi grėsmė lieka nevisiškai atskleista. Tokio priekaišto galėjo ir nebūti, jei autorius monografijos tekstą būtų papildęs savo disertacijos skyriumi apie komunistų taktiką kitų opozicinių jėgų atžvilgiu. Nežinia, kodėl tai nebuvo padaryta – dėl leidinio apimties ar kokiais kitokiais autoriaus sumetimais.

Skaitant monografiją, kurioje ryškiai dominuoja faktai, kartais galima pasigesti kai kurių modernistinės tyrimo problemų interpretacijos. Vienas iš tokių pavyzdžių galėtų būti radikaliosios opozicijos veiksnių traktuotė. Kaip žinoma, istoriniuose dokumentuose bei sovietinėje istoriografijoje 1926 m. perversmininkų valdžiai pasipriešinusių jėgų veiksmai apibūdinami skirtingai. Nuomonės paprastai sutampa tik dėl liaudininkų frakcijos Seime atstovo J. Pajaujo sumanymo organizuoti Kauno įgulos kariškių sukilimą. Ši avantiūra tyrinėtojų vienareikšmiškai vertinama kaip sąmokslas rengimas. Monografijos autorius šiai istoriografijos tradicijai pritaria be išlygų.

Kitaip istoriografijoje vertinami kur kas didesnę rezonansą sukėlę įvykiai Tauragėje ir Alytuje. „Lietuvos TSR istorijos“ tome, skirtame tarpukario laikotarpiui, kariųjų jėgų sukelti neramumai, mūsų nuomone, pagrįstai buvo vadinami puču¹. Nepaisant to, vėlesnioji sovietinė istoriografija šį anarchistinio pobūdžio pasipriešinimą „pakėlė į aukštesnį rangą“, prilygindama sukilimui². Lietuvių išeivių užsienyje išleistoje trumpoje socialdemokratijos istorijos apybraižoje Tauragės ir Alytaus įvykiai vienu atveju kvalifikuojami kaip pučistų veiksmai, kitur jie vadinami sukilimu³.

Atrodo, kad monografijos autorius šių skirtumų nepastebėjo, prisiderindamas prie istorinėje literatūroje vyravusio požiūrio. Kadangi R. Čepas tiesiog skrupulingai išnagrinėjo pasipriešinimo perversmininkams situaciją, tai jo knygos pasirodymas, ko gero, istoriografijoje ilgam įtvirtins tradicinę Tauragės ir Alytaus neramumų kaip „sukilimo“ traktuotę. Kokiais kriterijais autorius grindė tokį savo požiūrį, skaitytojas atsakymo knygoje taip ir nesuras. Atrodo, kad aiškesniam apsisprendimui galėjo

¹ *Lietuvos TSR istorija: Nuo 1917 iki 1940 metų*, Vilnius, 1965, t. 3, p. 230.

² *Lietuvos komunistų partijos apybraiža: 1920–1940*, Vilnius, 1978, t. 2, p. 189; *История СССР с древнейших времен до наших дней*, Вильнюс, 1978, с. 376.

³ J. V i l č i n s k a s, *Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės: Istorinė apžvalga*, London, 1985, p. 198, 201.

praversti aprašomų įvykių palyginimas su kitomis priešvalstybinėmis akcijomis, kurių per porą dešimtmečių Lietuvos Respublikos valstybinės institucijos priskaičiavo net keliolika. Mums atrodytų, kad nė viena iš jų nelaikytina sukilimu, nors, pavyzdžiui, 1934 m. ginkluoto voldemarininkų pučo laikinojoje sostinėje grėsmė nebuvo mažesnė už padrikus maištininkų veiksmus provincijoje – Tauragėje ir Alytuje.

Kelios čia pareikštos pastabos visiškai nereiškia, kad abejotume knygos verte ar autoriaus indėliu pagilinant skaitytojų žinias iki šiol tik priešokiais tyrinėta tematika. Plečkaitininkų veikimą Lietuvoje ir užsienyje R. Čepas išnagrinėjo taip nuodugniai, kad net nauji istoriniai šaltiniai vargu ar galėtų kiek daugiau pakoreguoti jo pateiktą koncepciją.

Taigi galima teigti, kad Lietuvos raidą XX a. 3-iajame dešimtmetyje nulėmusių įvykių historiografinis kontekstas praturtinamas solidžiu tyrimu apie veikimą priešvalstybinių jėgų, iš kurių pavojingiausioji – plečkaitininkai, perbėgę į lenkų okupuotą Vilnių, susidėjo su užsienio agresoriais, kurių laiką keldami pavojų Lietuvos valstybei, ir tik istorinės aplinkybės nulėmė, kad jais nebuvo piktam pasinaudota.

Danutė B l a ž y t ė

Adam Jerzy Czartoryski. Letters to Vilna 1805 = Adam Jerzy Czartoryski. Listy do Wilna 1805. Edited and translated, with an introduction Richard Sokoloski, foreword Sergej Ivanovich Nikolaev. Ottawa: Slavic Research Group at the University of Ottawa and Institute of Russian Literature (Pushkin House) Russian Academy of Sciences. 1999. 218 p.

Visai neseniai Vilniaus universiteto istorijos tyrinėtojus (o tokių yra ne tiek jau mažai) turėjo maloniai nustebinti nauja publikacija, tuo įsimintinesnė, kad šį kartą pasaulį išvydo ne Vilniuje ir ne Varšuvoje, bet Kanados sostinėje Otavoje. Knygą išleido (jai priklauso ir visos leidybos teisės) Otavos universiteto Slavistikos grupė (*Slavic Research Group at the University of Ottawa*), nors greta nurodytas ir partneris: Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros institutas (Puškino namai). Taigi ši publikacija – dviejų šalių mokslininkų bendradarbiavimo rezultatas. Nors tai tik pirmoji naujo leidybinio sumanymo, pavadinto *Lenkijos serijos (Poland series)* knyga, mano akimis žiūrint, tema, suvienijusi Rusijos ir Kanados tyrinėtojų pastangas, yra labai jau lietuviška – tuometinio Vilniaus universiteto kuratoriaus Adomo Jurgio Čarto-

riskio korespondencija, pačioje XIX a. pradžioje rašyta į Vilnių¹. Iš viso 40 laiškų, datuotų tais pačiais 1805 m.: pirmasis sausio 14, paskutinis rugsėjo 12 d. Net 23 adresuoti tuometiniam Vilniaus universiteto rektoriui Jeronimui Stroinovskiui, 5 – Tadui Čackiui, po du – Gotfridui Ernestui Grodekui ir Andriui Sniadeckiui, po vieną – Jonui Henrikui Abichtui, Jonui Petru Frankui, Juozapui Frankui, Stanislovui Bonifacui Jundzilui, Jonui Nepomukui Kosakovskiui, Karoliui Kristijonui Langsdorfui, Slucko apskritinės mokyklos mokytoji kun. Nolkenui bei Polocko apskrities bajorui Obrompalskiui. Taigi dauguma adresatų – Vilniaus švietimo apygardos pedagogai. Beje, tik du laiškai rašyti vokiškai ir penki prancūziškai, visi kiti – lenkiškai. Knygos pratarmės autorius – Rusų literatūros instituto mokslinis bendradarbis Sergejus Nikolajevas, įžangą ir įvadinį straipsnį parašė Otavos universiteto Slavistikos grupės tyrinėtojas Richardas Sokoloskis. Jis yra ir pagrindinis šios publikacijos rengėjas – ne tik minėtų tekstų, bet ir komentarų autorius, laiškų į anglų kalbą vertėjas (jam gelbėjo ir Johnas Woodsworthas, pateikęs ne vieną redakcinę pastabą ir parengęs pirmąjį Čartoriskio korespondencijos vertimo variantą). Visi 40 laiškų knygoje pateikti trejopai: a) perrašyti (iššifruoti) tekstai, paremti jų rankraštine forma, išsaugant visus ranka rašytų originalų aspektus – gramatinės formas, skyrybos ypatybes, teksto paryškinimus (pabraukimus), net padarytus netikslumus; šie tekstai orientuoti į mokslo visuomenę ir pateikti atskirai, knygos skyriuje, pavadintame „Transkripcija“ (p. 169–206); b) modernizuota lenkų kalbos forma, išlaikant tam tikras XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios epistolinio stiliaus ypatybes (didžiųjų raidžių rašymą, skyrybą, archaizmus, galicizmus, lotynizmus). Šie tekstai parengti remiantis Konrado Górskiego senųjų lenkiškų tekstų publikavimo nuostatomis ir orientuoti į plačiąją visuomenę²; c) vertimas į anglų kalbą; jis pateiktas greta modernizuoto lenkiškojo teksto varianto. Leidinyje išspausdinti ir 7 laiškų faksimilių fragmentai (p. 35, 51, 62–63, 74–75, 95, 106–107), kuriuos galima laikyti rengėjo noru bent iš dalies pateikti dar vieną jo publikuojamų dokumentų lygmenį. Be kita ko, nurodyti pagrindiniai šaltiniai, atspindintys Čartoriskio, kaip Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus, veiklą (tiek rankraštiniai, tiek spausdinti) bei svarbiausia bibliografija (62 pozicijos lenkų, rusų, prancūzų, vokiečių ir anglų kalbomis). Leidinyje rasime ir 18 iliustracijų (dauguma jų perteikia tuometinio Vilniaus universiteto aplinką) bei išsamų jų sąrašą (p. VIII). Sudaryta informatyvi asmenvardžių rodyklė – nurodyti ne tik įvedamosiose dalyse ir skyrium jų išnašose

¹ Knygos rengėjams buvo iškilusi nelengva problema pasirinkti tinkamą Vilniaus miesto vardo rašybą: rusiškąjį *Vilna*, lenkiškąjį *Wilno* ar lietuviškąjį *Vilnius*? Pagaliau, norint išvengti painiavos (*to avoid confusion*), angliškame tekste buvo nutarta vartoti formą *Vilna*, taigi rusiškąjį variantą (p. 19). Galbūt taip parodytas dėkingumas dabartiniams Čartoriskio korespondencijos saugotojams?

² Konrad G ó r s k i, *Zasady wydawania tekstów staropolskich, Z badań nad literaturą staropolską*, Wrocław, 1952, p. 54–98.

(sic!) minimi vardai, bet ir puslapiai, kuriuose tas asmuo pirmą kartą paminėtas dokumentuose, t. y. knygoje spausdinamoje Čartoriskio korespondencijoje.

Tokia būtų pirmoji ir gana paviršutiniška informacija apie leidinį, beje, jau tapusį bibliografinė retenybe. Kaip matyti iš tik ką pateiktų faktų, knygoje galima išskirti dvi stambias dalis: šaltinių publikaciją bei jau minėtą studiją apie tų tekstų autorių Čartoriskį. Beje, abi šios dalys funkcionuoja gana savarankiškai. Ši įspūdi padidina ir tai, kad šaltiniai yra nekomentuojami, išskyrus keletą gana atsitiktinių ir pernelyg jau lakoniškų paaiškinimų. Bet kuriuo atveju tai nemenkina mokslinės knygos vertės, nes šiuo atveju svarbiausia tų tekstų turinys, „pateikiantis įvairios ir paprastai tikslios politinės, kultūrinės, administracinės medžiagos, apibūdinančios Čartoriskio kaip Rusijos užsienio reikalų ministro ir Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus poziciją“³. Būtent ši knygos dalis ir turėtų sulaukti didžiausio tyrinėtojų dėmesio. Tuo tarpu Richardo Sokoloskio straipsnis rašytas visų pirma turint galvoje plačiąją visuomenę. Todėl jame daug kalbama apie Lenkijos-Lietuvos valstybės (beje, autoriaus vadinamos *Lenkijos Respublika, Polish Republic*) padalijimus, Edukacinės komisijos veiklą, Aleksandro I vidaus (švietimo) ir užsienio politiką. Rašoma ir apie patį Imperatoriškąjį Vilniaus universitetą, jo statutą, struktūrą, dėstytus dalykus. Skrupulingai vardijami tuometinio universiteto garbės nariai pasaulyje žinomi mokslininkai (p. 10), daug žinių ir apie Tado Čackio edukacinę veiklą ir Kremeneco licėjų (p. 14). Taigi pateikiama daug kontekstinių ir išprususiam skaitytojui gerai žinomų faktų. Antra vertus, studijoje yra ir keletas originalių akcentų, visų pirma liečiančių Čartoriskio kaip Vilniaus universiteto kuratoriaus veiklą. Suprantama, kiekvienas šios knygos skaitytojas ras joje tik jam vienam reikšmingų detalių. Vienaip ši knyga bus įvertinta Kanadoje, kitaip Rusijoje ir Lenkijoje. Dar kitaip į ją bus pažiūrėta Lietuvoje. Ko gero, būtent mūsų tyrinėtojams ji ir turėtų sukelti daugiausia minčių. Kaip jau buvo sakyta, ši publikacija – tai visų pirma nauji faktai, iliustruojantys ankstyvąjį Imperatoriškojo Vilniaus universiteto laikotarpį. Tačiau, be abejonės, tai ir nauja medžiaga Čartoriskio – ne tik politiko ir ne tik Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus, bet ir švietėjo plačiąja to žodžio prasme biografijai. O toks požiūris kol kas nemaža mūsų istoriografijos spraga. Negana to, ši knyga – tai ir galimybė dar kartą pasvarstyti apie kitą itin ryškią to meto asmenybę – profesorių Ignotą Onacevičių, kurio dėka kadaise buvo išsaugoti Čartoriskio tekstai. Tiesa, šis istorikas netapo pagrindiniu R. Sokoloskio parengtos knygos herojumi, tačiau norom nenorom Čartoriskio ir Onacevičiaus – dviejų ženklių Vilniaus universiteto aplinkos veikėjų vardai atsiduria šalia. Iš tikrųjų toks sugretinimas gana netikėtas, juolab kad istoriografijoje ne vieną kartą buvo fiksuotos ne itin malonios kuratoriaus ir profesoriaus tarpusavio bendravimo aplinky-

³ Richard S o k o l o s k i, Statesman and educator: the year 1805, *Adam Jerzy Czartoryski, Letters to Vilna 1805 = Adam Jerzy Czartoryski, Listy do Wilna, 1805*, p. 2.

bės. Tačiau faktas – o jo patvirtinimas ir ši publikacija, – kad tarp kitų savo istorinės kolekcijos dokumentų, beje, siekiančių daug senesnius laikus, Onacevičius saugojo ir šio savo amžininko laiškus. Tiesa, adresuotus ne jam pačiam, tačiau liečiančius instituciją, su kuria buvo susijęs tiek Onacevičiaus, tiek Čartoriskio likimas. Galbūt ir toji įtampa tarp jų buvo atsiradusi daugiau dėl nuolatinių intrigų, bet ne dėl charakterio ar pasaulėžiūros skirtumų. Juk šiandien atrodytų, kad būta ir daug kas bendra, pavyzdžiui, *abiejų* puoselėtas noras rašyti Lietuvos istoriją. Kad ir kaip ten būtų, labai svarbu, jog Čartoriskio veiklos tyrinėtojai (o tokiais reikia laikyti ir R. Sokoloskį) *pagaliau* pradėjo skelbti garsiąją Onacevičiaus kolekciją. Maža to, dėl šios publikacijos Onacevičius tapo bene pirmuoju Lietuvos istoriku, taip plačiai pristatytu užsienio skaitytojui.

„Rex de facto Poloniae“ ir Vilniaus „Alma Mater“

Kaip sakiau, įvardiniame R. Sokoloskio straipsnyje yra keletas dėmesio vertų akcentų, kuriems impulsą davė knygoje publikuojami Čartoriskio tekstai. Taigi viena svarbiausių (galbūt net pagrindinė) rašinio autoriaus tezė yra ta, kad Vilniaus universiteto pasikeitimas į modernią instituciją sietinas ne tiek su švietimo reforma valstybėje, kiek su Čartoriskio asmeniu. Būtent jo erudicijos, ryšių, autoriteto dėka ši įstaiga „stojo į vieną eilę su kitomis pirmaujančiomis Europos institucijomis“ (p. 8). Ir tai lieti ne tik universiteto struktūrą, kadru politiką, bet ir gerą finansinę jo būklę (p. 11–12). R. Sokoloskio nuomone, būtent puikios materialinės sąlygos, sustiprintos Čartoriskio garantijų, suvaidino lemiamą vaidmenį pritraukiant į Vilnių ne vieną to meto mokslo pasaulio įžymybę (p. 11). Todėl Vilniaus universiteto reformą R. Sokoloskis vadina tiesiog „Čartoriskio reforma“ (p. 13), o patį universitetą – „Čartoriskio sukurta institucija“ (*an institution built by Czartoryski*, p. 16). Kaip sakiau, tokių teiginių patvirtinimą R. Sokoloskis rado ir šioje knygoje publikuotuose dokumentuose. Iš tikrųjų tuose tekstuose jaučiamas tiesioginis Čartoriskio dalyvavimas visuose, net pačiuose smulkiausiuose universiteto gyvenimo įvykiuose. Turint omenyje tuometines aukštas valstybines jo pareigas (1804–1806 m. Rusijos užsienio reikalų ministras, nuo 1805 m. Senato ir Valstybės tarybos narys), tai iš tiesų stebina. Antra vertus (tai norėčiau akcentuoti ir šiame rašinyje), ypatingas Čartoriskio susidomėjimas šia institucija ir švietimo reforma apskritai buvo visiškai dėsningas. Kaip sakė R. Sokoloskis, politine prasme Čartoriskis Vilniaus švietimo apygardą įsivaizdavo kaip branduolį Lenkijos valstybei rekonstruoti, kaip tam tikrą jungtį tarp atgaivintos Lenkijos ir reformuotos Rusijos (p. 8–9). Taigi Vilniaus švietimo apygarda ir jos universitetas buvo ne tik Čartoriskio „pasiekimų vidaus politikoje puošmena“ (*the pride*

of *Czartoryski's domestic accomplishments*, p. 14), bet tam tikra prasme ir nedidelė eksperimentinė visos Rusijos švietimo reformos bazė (p. 20). Vadinasi, ir universiteto uždarymas (ne tik jo atgimimas) taip pat siejamas su Čartoriskio asmeniu.

Paradoksalu, tačiau Čartoriskio nuopelnai švietimui deramai buvo įvertinti tik visai neseniai. Rusiškoji istoriografija, nors ir pripažinusi, kad Čartoriskis šio krašto asimiliacijos politiką sustabdė daugiau nei šimtmečiui (garsioji švietimo ministro Dmitrijaus Tolstojaus frazė, kurią, beje, cituoja ir R. Sokolokis, p. 16), labai kritiškai atsiliepė apie buvusį kuratorių, mėgino anuliuoti jo vaidmenį steigiant universitetą⁴. Nors apmaudu, šią nuostatą iš dalies perėmė ir lietuviškoji istoriografija. Tiesa, kai kurias teigiamas tendencijas galima apčiuopti XX a. 4-ajame dešimtmetyje rašytuose Mykolo Biržiškos tekstuose, tačiau jo mintys nesulaukė atgarsio⁵. Tai galima pasakyti tiek apie Vincą Maciūną⁶, tiek apie kitus universiteto istorijos tyrinėtojus. Net Meilė Lukšienė, pripažindama, kad „bendrosios švietimo politikos A. Čartoriskis stengėsi nepaleisti iš savo rankų“, vis dėlto rėmėsi dar Ludwiko Janowskio išsakytu teiginiu, jog „faktiškai viską tvarkė universitetas, dažnai kuratoriaus niekaip neprisikiviesdamas atvykti į Vilnių“⁷. Ta pati nuostata būdinga ir jubiliejinei tritomei „Vilniaus universiteto istorijai“⁸. Tam tikru postūmiu šia kryptimi galima laikyti tik 1994 m. išleistą vienetą „Vilniaus universiteto istoriją“, kurioje pirmą kartą gana tiksliai, nors labai lakoniškai (tik vienu sakiniu), buvo nusakyta Čartoriskio asmens svarba šiai institucijai: „Vilniaus universiteto gyvenimas buvo susijęs su Adomo Jurgio Čartoriskio, kaip Vilniaus švietimo apygardos globėjo, 1803–1824 m. veikla“ (šių žodžių autorius Mečislovas Jučas)⁹. Deja, kaip galima spręsti iš vėlesnių šios problematikos

⁴ Tos pačios taisyklės laikosi ir šių dienų rusų istoriografija, vis dar daugiausia dėmesio skirdama Čartoriskio vidaus ir užsienio, bet ne švietimo politikai. Žr.: Михаил Сафонов, *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв.*, Ленинград: Наука, 1988.

⁵ Mykolas Biržiška, Adomas Jurgis Čartoriskis, *Lietuviškoji enciklopedija*, Kaunas, 1937, t. 5, p. 1000–1006. Tas pats, tik sutrumpintas tekstas: *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1954, t. 4, p. 146.

⁶ Šis tyrinėtojas itin kritiškai vertino nacionalinę Čartoriskio politiką universitete (Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje: susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, Kaunas: Varpas, 1939). Ta pati nuostata išliko ir vėlesniuose jo darbuose. Žr.: Vincas Maciūnas, *Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus pradžios sąjūdis, Lituanistikos instituto 1977 metų suvažiavimo darbai*, Chicago (Illinois), 1981, p. 111–212.

⁷ Meilė Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas: Šviesa, 1970, p. 40. Paradoksalu, tačiau tiek knygoje cituojamas Čartoriskio susirašinėjimas su Vilniaus universiteto darbuotojais, tiek plačiai aptariami jo mokyklų reorganizacijos projektai sukelia visai priešingą išpūdį, t. y. matome akivaizdų neatitikimą tarp bendrų įžanginių autorės konstatacijų ir teksto turinio.

⁸ *Vilniaus universiteto istorija: 1803–1940*, Vilnius: Mokslas, 1977.

⁹ *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valst. leidybos centras, 1994, p. 128.

tyrinėjimų, ir į tuos žodžius nebuvo įsiklausyta¹⁰. Tiesą sakant, šiandien toks santūrumas ne tik nebūtinas, bet vargu ar pateisinamas. Tai akivaizdžiai rodo ir recenzuojamoji knyga, ir kiti, deja, ne pas mus, pasirodę tyrinėjimai, be kita ko, patvirtinantys tezę (vis dar svetimą mūsų istoriografijai), kad Čartoriskis buvo labai aktyvus ne tik paskutiniu, bet ir pirmuoju savo kuratoriškosios veiklos laikotarpiu. Maža to, vertinant anuometinį Vilniaus universitetą nereikėtų užmiršti ne tik Adomo Jurgio, bet ir Adomo Kazimiero Čartoriskio nuopelnų. Kiek geriau šiuo požiūriu atrodo lenkiškoji istoriografija, bet jai būdingos savos problemos. Nors ir neneigdama, kad edukacija buvo Čartoriskių šeimos tradicija ir kad Adomas Jurgis ėjo savo tėvo Adomo Kazimiero pėdomis¹¹, vis dėlto daugiausia dėmesio ji skyrė Čartoriskiui – užsienio reikalų ministrui, sukilimo organizatoriui, emigracijos simboliui, bet ne švietėjui plačiąja to žodžio prasme. Net patys ryškiausi Čartoriskio biografai, tokie kaip Bronisławas Zaleskis, Marcelis Handelsmanas, o vėliau ir Jerzys Skowronekas, apie tai rašė labai nedaug, tik prabėgomis¹². Tiesa, šių klausimų negalėjo nepaliesti Michałas Żmigrodzki, Józefas Bielińskis ir Józefas Kallenbachas¹³. Jau 1885–1888 m. M. Żmigrodzki panaudojo įdomią medžiagą iš Vilniaus švietimo apygardos kanceliarijos archyvo, kurio nemaža dalis tuomet dar buvo saugoma *Hôtel Lambert*. Po dešimties metų J. Bielińskis, šį kartą detalai susipažinęs su Čartoriskio ir Juozapo Tvardovskio korespondencija (tuomet dar nepaskelbta), pirmasis konstatavo, kad „kunigaikščiо Čartoriskio, kaip Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus, nuopelnai buvo labai di-

¹⁰ Nors 1996 m. pasirodžiusioje Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko studijoje daug dėmesio skiriama politiniams Čartoriskio planams, tačiau jo vaidmuo kuriant universitetą ir šį kartą nėra pakankamai akcentuotas. Žr.: Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

¹¹ Skirtingai nuo A. J. Čartoriskio, jo tėvo švietėjiškai veiklai buvo skirta solidi ir šiandien nepradusi vertės Mieczysława Miterzankos studija. Žr.: Mieczysław Miterzanka, *Działalność pedagogiczna Adama Ks. Czartoryskiego, generała ziem podolskich*, Lwów: Nakł. Nauk. Tow. Pedagogicznego, 1931.

¹² Bronisław Zaleski, *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Poznań: w księgarni J. K. Żupańskiego, 1881, t. 1; Marceli Handelsman, *Adam Czartoryski*, Warszawa: Nakł. Tow. Nauk. Warszawskiego, 1948–1949, t. 1–2; Jerzy Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa: PWN, 1969. Beveik jokio dėmesio švietėjiškai Čartoriskio veiklai neskiriama ir paskutinėje, nors ir labai solidžioje šio autoriaus monografijoje. Žr.: Jerzy Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861*, Warszawa: Wiedza Powsz., 1994.

¹³ Michał Żmigrodzki, *Zasady pedagogiczne ks. Adama Czartoryskiego, Przewodnik naukowy i literacki*, 1885, p. 865–873, 961–970, 1057–1064; Michał Żmigrodzki, *Historia wileńskiego uniwersytetu za czasów kuratorii księcia Adama Czartoryskiego*, 1888, p. 145–159, 244–253, 331–342, 436–449; Józef Bielińskis, *Uniwersytet wileński, 1579–1831*, Kraków: druk W. L. Anczyca i spółki, 1899–1900, t. 3; Józef Bielińskis, *Żywot ks. Adama Czartoryskiego*, Warszawa; Kraków: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1905, t. 1–2; Józef Kallenbach, *Czasy i ludzie*, Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1905, p. 35–86.

deli, iki šiol deramai neįvertinti¹⁴. J. Kallenbachas, šios minties paveiktas, mėgino įrodyti, jog Vilniaus švietimo apygarda buvo „svarbiausias jo [Čartoriskio. – R. G.] tvarinys“¹⁵. Antra vertus, visų šių tyrinėtojų tekstuose (gal tik išskyrus J. Bielińskiego darbus), būta pernelyg daug emocijų, kartais net atviros panegirikos.

Todėl manyčiau, kad esminis šios problematikos lūžis įvyko tik 1974 m., kai buvo paskelbta Danieliaus Beauvois studija „Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego“¹⁶. Šis ir kitas netrukus pasirodęs solidus šio istoriko darbas „Lumières et société en Europe de l’est“¹⁷ bus padarę nemažą poveikį ir R. Sokoloskiui – apie tai galima spręsti iš įvadinio straipsnio analizės. Tiesa, pačiame tekste D. Beauvois rašiniai nėra minimi (daugiausia remtasi Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose išleista literatūra: Mariano Kukielio, A. Zoltowskio, W. L. Blackwello, W. J. Rose’o ir Nicholaso Hanso tyrinėjimais), tačiau bibliografijoje jie nurodyti (p. 211). Iš tikrųjų šie D. Beauvois darbai – tai pirmos tokio aukšto profesinio lygio studijos apie švietėjišką kuratorišką Čartoriskio veiklą. Be to, paremtos dar netyrinėta archyvine medžiaga, visų pirma Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje ir Varšuvos nacionalinėje bibliotekoje saugoma jo korespondencija su universiteto aplinkos žmonėmis. D. Beauvois tarytum ištaisė visas savo pirmtakų padarytas klaidas (reikia tik apgailestauti, kad ši istoriko koncepcija nepadarė įtakos mūsų historiografijai). Jis išstojo tiek prieš vadinamąją hagiografinę (lenkiškąją), tiek prieš kritiškąją (rusiškąją) historiografiją teigdamas, kad tiek vienoje, tiek kitoje pusėje nuomonės apie Čartoriskį buvo sudrumstos emocijų ir lietė daugiau diplomata nei asmeni, atsakingą už mokslą¹⁸. Šio istoriko svarstymų išeities taškas – teiginys, kad Vilniaus universitetas buvo Čartoriskio kūrinys (tezę identiška tai, kurią dar kartą pakartojo R. Sokolokis). Nors Vilniaus profesūra Čartoriskį pirmą kartą pamatė tik 1809 m., t. y. po septynerių metų, kai jis buvo paskirtas Vilniaus švietimo apygardos kuratoriumi, D. Beauvois teigimu, pareigas universitetui jis visuomet laikęs pačiomis svarbiausiomis – net ir pirmuoju savo veiklos laikotarpiu¹⁹. Istorikui imponavo ir Čartoriskio

¹⁴ Józef Bieliński, *Uniwersytet wileński, 1579–1831*, t. 3, p. 6.

¹⁵ Józef Kallenbach, *Czasy i ludzie*, p. 36.

¹⁶ Daniel Beauvois, Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, *Przegląd Historyczny*, 1974, t. LXV, z. 1, p. 61–84.

¹⁷ Daniel Beauvois, *Lumières et société en Europe de l’est: L’Université de Vilna et les écoles Polonaises de l’empire Russe, 1803–1832*, Lille: Univ. de Lille; Paris: Libr. Champion, 1977; tas pat lenkų kalba: Daniel Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 1: *Uniwersytet wileński*, Rzym: Fundacja Jana Pawła II; Lublin: Red. Wyd. KUL, 1991, t. 1.

¹⁸ Daniel Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 1: *Uniwersytet wileński*, p. 30–31.

¹⁹ Daniel Beauvois, Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, p. 63. Autorius išskiria tris Čartoriskio kuratorystės laikotarpius: 1) Sankt Peterburgo (1802–1810), 2) atitolimo nuo pareigų (1810–1816), 3) sugrįžimo prie pradėto darbo ir veiklos nuosmukio (1816–1824). Žr.: Daniel Beauvois, Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, p. 62.

korespondencijų, rašytų universiteto darbuotojams, gausa ir dažnumas. Tai rodė, jog kuratorius visuomet buvęs universiteto įvykių tėkmėje (kaip pamatysime, tą patį, remdamasis jau kitais šaltiniais, konstatuos ir R. Sokoloskis)²⁰. Svarbu pažymėti ir tai, kad D. Beauvois pirmą kartą atkreipė dėmesį ne tik į gana priešišką senųjų švietimo ideologų (pvz., Hugo Kołłątajaus) požiūrį į Čartoriskio kuratoriškąją veiklą, bet ir *deramai* akcentavo vaidmenį, kurį edukacinėms jo pažiūroms turėjo A. K. Čartoriskis. Beje, ta įtaka buvo ypač ryški 1803–1806 m., t. y. apima ir laikotarpį, apie kurį rašo R. Sokoloskis²¹. Taigi Čartoriskio poveikis universiteto gyvenimui buvęs neabejotinas ir aiškus. D. Beauvois sakė: „Vilnius jam buvo dėkingas už savo atgimimą po padalijimų. Nepaisant įvairiausių sunkumų, *Čartoriskio dėka universitetas klestėjo* [čia ir toliau paryškinta mano. – R. G.], o jo rektoriai jautė nuolatinę globą. Jeigu Čartoriskis ir nepateisino visų į jį sudėtų vilčių, o dėl savo gyvenimo būdo ir mąstymo stiliaus neperprato viso universiteto gyvenimo sudėtingumo, išskyrus 1810–1816 m. laikotarpį, bet jis visuomet buvo lenkiškosios edukacijos ramstis Rusijos imperijoje. Tai suprato jo bendražygiai tėvas, Čackis, Sniadeckis, Kontrimas, Tvardovskis, kuriems, be abejonės, turėjo būti dėkingas už *savo universiteto* suklestėjimą, o jų pačių darbams suteikė egzistencijos pagrindą ir prasmę“²². Tarytum užbaigdamas diskusiją dėl A. J. Čartoriskio dalyvavimo edukacinėje šalies veikloje, o ir apskritai dėl jo vietos švietimo istorijoje, D. Beauvois cituoja Čartoriskio žodžius, 1803 m. pabaigoje išsakytus laiške Liudvikui Pliateriui: „Visuomenės švietimas – tai Proto Paladijus, institucija, kuri nuoširdžiai rūpinasi žmonių laime; jis manyje sužadina pernelyg didelį užsidegimą, kad kada nors galėčiau atsisakyti troškimo įdėti į jį savo indelį“²³. Taigi glaustai D. Beauvois koncepcijos esmę būtų galima nusakyti taip: tik gerai suvokus Čartoriskio švietėjiškosios filosofijos, o ir žmogiškosios psichologijos esmę, be to, atsiribojus nuo emocijų ir išankstinių nuostatų (visų pirma atmetus istoriografijoje itin populiarų Čartoriskio valenrodiškumą²⁴), galima suvokti tiek anuometinio Vilniaus universiteto atgimimą, tiek jo žlugimą. Kitais žodžiais tariant, Čartoriskis – tai raktas šiai institucijai pažinti.

²⁰ Ten pat, p. 63.

²¹ Štai kaip D. Beauvois vertina nenuginčijamą A. K. Čartoriskio įtaką sūnui: „Nors senasis kunigaikštis sąmoningai pasilieka šešėlyje, tačiau būtent jis rekomenduoja perduoti visas savo pastabas universitetui nepriklausomai nuo to, ar jos liečia mokymą, ar profesorių tarpusavio santykių švelninimą“ (Daniel B e a u v o i s, *Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 1: *Uniwersytet wileński*, p. 35).

²² Daniel B e a u v o i s, Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, p. 83.

²³ Daniel B e a u v o i s, *Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 1: *Uniwersytet wileński*, p. 33.

²⁴ Šiai lenkų istoriografijoje populiariai temai pastaruoju metu neabejingi ir mūsų istorikai. Žr.: Halina B e r e s n e v i č i ū t ė, Lietuvos visuomenės elito politinės nuostatos ir laikysenos carinės valdžios atžvilgiu 1815–1831 metais, *Metmenys*, 1997, Nr. 73, p. 140–160.

Būtent šioje šviesoje vertinant Richardo Sokoloskio parengtą publikaciją, akivaizdu, kad tai dar vienas šaltinis, leidžiantis „normaliai“ pažvelgti į Čartoriskio vaidmenį reorganizuojant universitetą. Tiek pati Čartoriskio korespondencija, tiek įvadinės čia aptariamoms knygoms dalys ne tik papildo, bet ir sustiprina dar J. Bielińskio ir R. Kallenbacho nužymėtas, o D. Beauvois galutinai įtvirtintas nuostatas. Tuo reikšmingiau, kad R. Sokoloskio publikacija chronologiškai sutampa su pirmuoju, taigi pačiu įdomiausiu *Imperatoriškojo Vilniaus universiteto kūrimo* periodu. Svarbu ir tai, kad iki šiol istorikų naudoti šaltiniai daugiausia lietė antrąjį ir trečiąjį Čartoriskio kuratorystės laikotarpį, o tarp itin gausios D. Beauvois matytos medžiagos 1805 m. rašyti laišakai apskritai nefigūruoja²⁵. Tiesa, negalėtume teigti, kad anksčiau tas laikotarpis šiuo požiūriu buvo „visiškai tuščias“. Yra žinoma net keletas to meto Čartoriskio laiškų, rašytų Jonui Sniadeckiui, G. E. Grodekui – visus juos R. Sokoloskis nurodo, kaip, beje, ir Vilniaus švietimo apygardos veikėjų korespondenciją (skelbtą spaudoje), adresuotą pačiam kuratoriui (p. 210). Tačiau skirtingai nuo šiandien aptariamoms publikacijoms, tai buvo daugiausia pavieniai šaltiniai, nesudarantys visapusiškesnio Čartoriskio veiklos vaizdo. Šia prasme R. Sokoloskio parengta publikacija iš tikrųjų ypatinga – *ji tokią vaizdą pateikia*. Kažkas panašaus buvo paskelbta gal tik prieš šimtmetį, kai J. Ogończykas paskelbė gausų, tiesa, chronologiškai gerokai vėlesnį, Čartoriskio ir J. Twardovskio susirašinėjimą – iš viso 130 laiškų²⁶. Būtent ši korespondencija, „atskleidžianti įdomias to galingo organizmo, koks buvo Vilniaus universitetas, vidaus gyvenimo puses“²⁷, ir iš esmės pakeitė J. Bielińskio koncepciją. Nors R. Sokoloskio publikuoti laišakai vargu ar padarys kokių nors *esminių* požiūrio į Čartoriskį korekcijų, tačiau svarbu, kad jie papildo tas mintis, kurias jau buvo galima išskaityti ir J. Ogończyko parengtame šaltinyje. Akivaizdu ir tai, kad jie dar kartą patvirtina D. Beauvois išsakytą mintį, jog Čartoriskis buvo aktyvus ir pirmuoju savo kuratorystės laikotarpiu. Reikia tik apgailestauti, kad, skirtingai nuo savo pirmtako, R. Sokoloskis visiškai neskelbia ir net necituoja Čartoriskio korespondentų atsakymų. Tiesa, tokių tekstų rastume ne per daugiausia, tačiau vis dėlto jų yra, ir net publikuotų: dar 1903 m. Adamas Wrzosekas paskelbė 9 Čartoriskiui rašytus A. Sniadeckio laiškus (šių šaltinių originalai saugomi Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje)²⁸. Tarp

²⁵ Minėtose studijose D. Beauvois cituoja Čartoriskio susirašinėjimą (turiu omenyje rankraščius, o ne jau anksčiau spaudoje skelbtus tekstus) su T. Čackiu (1808), J. Stroinovskiu (1803, 1804), J. Sniadeckiui (1801, 1808, 1811, 1813, 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820), Jonu Andriumi Lobenveinu (1816), Simonu Malevskiu (1817, 1818, 1819, 1820), A. K. Čartoriskiui (1802, 1803, 1804, 1812, 1815, 1816, 1817, 1818) ir L. Pliateriu (1803, 1809).

²⁶ Książę Adam Czartoryski i Józef Twardowski, Korespondencja 1822–1824, do druku ułożył J. Ogończyk, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 1900, t. XXVI, p. 195–469.

²⁷ Ten pat, p. 197.

²⁸ *Listy Jędrzeja Sniadeckiego do księcia Adama Czartoryskiego, kuratora wileńskiego okręgu naukowego, z autografów, znajdujących się w Archiwum (X.X.) Czartoryskich w Krakowie*, odpisał oraz wstępem i uwagami zaopatrzył Adam Wrzosek, Warszawa: druk Władysława Łazarskiego, 1903 (odb. z *Krytyki Lekarskiej*).

jų rasime ir du A. Sniadeckio tekstus, datuotus 1805 m. sausio 25 d. ir gegužės 21 d. R. Sokoloskis taip pat pateikia du Čartoriskio laiškus: vienas rašytas balandžio 22, kitas birželio 14 d. Visi šie 4 tekstai yra temišškai susiję ir sudaro garsiąją A. Sniadeckio ir Čartoriskio epistolinę diskusiją dėl profesorių užsieniečių įdarbinimo Vilniaus universitete – iki šiol buvo žinoma tik įtakingojo chemijos profesoriaus pozicija, tuo tarpu kuratoriaus atsakymus buvo galima tik numanyti.

Iš tikrųjų jau turint omenyje vien šį faktą, naujai paskelbtų šaltinių vertė neginčijama. Nors ir apimdama vos 9 mėnesių laikotarpį, korespondencija duoda daug medžiagos ne tik Vilniaus universiteto istorijai, bet ir paties Čartoriskio portretui. Ji rodo, kad laiškų autorius į savo korespondentus žiūri kaip į bendraminčius arba tiesiog kaip į lygiaverčius partnerius, su kuriais *galima* ir *būtina* diskutuoti dėl universiteto, o plačiaja prasme ir dėl švietimo reikalų. Todėl susirašinėjime gausu tiek konkrečių faktų (apie universiteto spaustuvės, bibliotekos reikalus, graikų ir lotynų kalbų studijas, apie J. H. Abichto, Jono Černiavskio, J. P. Franko, Alojzo Liudviko Kapelio, Juozapo Franko įdarbinimą universitete, J. P. Franko išvykimą į Sankt Peterburgą, apie rektoriaus Jeronimo Stroinovskio atsistatydinimą ir t. t.), tiek bendrų svarstymų. Galbūt ryškiausiai kuratoriaus asmenybė atsiskleidžia būtent per minėtą diskusiją su A. Sniadeckiu, kaip žinome, pasisakiusiu prieš užsieniečių profesorių kvietimą dirbti Vilniaus universitete, teigusį, kad „norint Krašte turėti Mokslą, reikia remti ir skatinti tautiečius“²⁹. Taigi stojusį prieš tuomet Rytų ir Vidurio Europoje visuotinai priimtą praktiką. Tuo tarpu Čartoriskis buvęs kitos nuomonės, matyt, iš dalies susijusios (bent jau pirmuoju kuratorystės laikotarpiu) ir su jo noru kurti Vilniuje kosmopolitinį universitetą³⁰. Antra vertus, Čartoriskio kosmopolitiškumas taip pat patyrė tam tikrą evoliuciją. Tai, beje, patvirtintų ir R. Sokoloskio pateikti (taigi nauji) šaltiniai. Štai birželio 14 d. laiške A. Sniadeckiui Čartoriskis rašė: „Man sunku įsivaizduoti, ką, Maloningasis Pone, manai apie universitete priimtą sistemą. Tačiau ji yra paprasta ir todėl tikriausiai ne kiekvienas pastebi, kad yra pagrįsta vieninteliu noru – siekti gerovės; noru atviru, tiesiu, tolimu bet kokiam neobjektyvumui; jo akivaizdoje niekas negali būti laikomas godžiu vien todėl, kad jis yra kunigas, arba pedantu, nes yra vokiečiai. O kadangi universiteto statuto ir visų pastangų tikslas yra ne kas kita kaip mokslo skleidimas tautoje, tai šiam norui didžiausia nauda yra tuomet, kai tą mokslą ir tuos gabumus matome būtent tautietyje, nes tai ir yra pats tikriausias tų norų ir pastangų išsipildymas“ (p. 118). Antra vertus, nors Čartoriskio ir A. Sniadeckio tikslas yra tas pats – mokslo sklaida savame krašte, būdai jam pasiekti nėra vienodi. „Pagal Tamstos įsivaizdavimą, – rašė Čartoriskis, – nors ir vidutinių gabumų mokytojas, bet tautietis, yra naudingesnis už patį talentingiausią užsienietį. Aš gi manau, kad

²⁹ Andriaus Sniadeckio laiškas Adomui Jurgiui Čartoriskiiui, Vilnius, 1805 05 21, ten pat, p. 9.

³⁰ Daniel B e a u v o i s, Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, p. 67.

norint išmokti, reikia mokytis (*chcąc umieć trzeba się uczyć*), o norint gerai mokytis, reikia gerai išmokti (*chcąc dobrze nauczać, trzeba dobrze umieć*). Nesistengti gauti tobulus mokytojus iš užsienio ten, kur savas kraštas tokių pat tobulų neparengia, tai būtų pasmerkti mokslą būti amžina vidutinybe ir atsisveikinti su viltimi, kad ir mūsų tautiečiai kada nors galės tapti tobulais mokytojais“ (p. 120). Šiuos fragmentus pacitavau ir todėl, kad būtų galima bent iš dalies pajusti knygoje išspausdintos korespondencijos dvasią, Čartoriskio minčių tėkmę. Skaitant tuos tekstus, sunku nepastebėti, kad dažniausi jų akcentai yra krašto, mokslo ir universiteto gerovė. Įdomu ir tai, kad šios frazės skamba labai įtikinamai ir be jokios pompastikos. Galbūt šio natūralumo priežastis yra ta, kad korespondencija vis dėlto buvo privati.

Bet kuriuo atveju šiandien atrodytų, kad Čartoriskio biografijoje greta Pulavų, Varšuvos, Sankt Peterburgo ir Paryžiaus dar ryškiau įsirėžia ir ketvirtas geografinis taškas – Vilnius. Tiesa, čia praleistas dienas būtų galima suskaičiuoti ant pirštų, tačiau bent jau 1803–1823 m. Vilnius, visų pirma universitetas, Čartoriskio buvimą jautė nuolat. Tas pojūtis neapleidžia sklaidant universiteto tarybos protokolus, juo labiau vartant Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus kanceliarijos rankraščius. Tai akivaizdžiai rodo ir R. Sokoloskio parengta publikacija, kurios ir pavadinimas labai jau simboliškas – „Laiškai į Vilnių“. Deja, kaip jau buvo sakyta, Čartoriskio veikla vis dar nesulaukė deramo mūsų tyrinėtojų dėmesio. „Lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje“ šis „Žečpospolitos didikas, Lenkijos karalystės ir Rusijos politinis veikėjas“³¹ dar buvo pristatytas, o 1985–1988 m. „Tarybų Lietuvos enciklopedijoje“ Čartoriskiu vietas jau neatsirado. Matyt, „Lietuvos“ jo biografijoje buvo rasta pernelyg jau mažai, arba atvirksčiai, pernelyg daug... Juk Čartoriskiai save kildino iš Algirdo sūnaus Karigailos, taigi iš Gediminaičių, o ir Adomo Jurgio žmona buvo Ona Sapiegaite, su kuria, beje, taip pat susipažino ne kur nors kitur, bet Vilniuje... Tačiau tikrųjų tokio abejingumo priežasčių, matyt, ir vėl reikėtų ieškoti dar prieškarinėje mūsų istoriografijoje. Galima pasiguosti tik tuo, kad nors ir pamažu šiandien vėl atsiranda šioks toks susidomėjimas šiuo asmeniu (tiesa, kol kas daugiau kaip politikui, bet ne švietėju, mokslo žmogumi)³². Nors ir palengva, tačiau kyla ir pirmos abejonės dėl kai kurių mūsų istoriografijoje įsigalėjusių vienpusiškų vertinimų. Toks faktas galėtų būti Sauliaus Pivoro išreikštos dvejonės dėl V. Maciūno teiginio, kad Vilniaus univer-

³¹ Čartoriskis, Adomas Jurgis, *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1977, t. 2, p. 456.

³² Žr.: Vladas S i r u t a v i č i u s, Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX amžiaus pradžioje (1806–1812), *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 7–28; H a l i n a B e r e s n e v i č i ū t ė, Gražinos dilema, *Darbai ir dienos, Adomo Mickevičiaus Lietuva*, 1999, t. 9 (18), p. 73–85. Taip pat jau minėtas šios autorės straipsnis (žr. 24 nuorodą).

sitete Čartoriskis palaikęs lietuvybei priešišką atmosferą³³. Iš tikrųjų V. Maciūnas rašė, jog kuratorius labai mažai domėjęsis lietuvių kalba, o ir apskritai nedaug „rūpinęsis kiek daugiau lietuviškais dalykais“, taigi universitete skiepijęs tik lenkišką dvasią³⁴. Taigi S. Pivoro nuogaštavimai visiškai suprantami; turint omenyje tik Čartoriskio kadru politiką, akivaizdu, kad V. Maciūno požiūris reikalauja gerokų korekcijų. Juolab kad Čartoriskio biografijoje galima rasti ne vieną faktą, teigiantį visai priešingus dalykus. Maža to, rankraštinis jo palikimas, šiandien saugomas Čartoriskių bibliotekoje Krokovoje, rodo, kad lietuvių kalbos klausimas, ypač jos mokslinis tyrinėjimas, anaipol nebuvo svetimas nei pačiam Čartoriskiui, nei jo aplinkai. Apie tai buvo kalbama ne tik su Kazimieru Kontrimu, T. Čackiu, bet ir su tėvu A. K. Čartoriskiu, kuris, beje, ir paskatinęs Ksaverą Bogušą parašyti garsųjį savo traktatą „O początkach narodu i języka litewskiego“. O ir pats Čartoriskis nebuvo toli nuo mokslinių Lietuvos istorijos tyrinėjimų. Kaip rodo jo kalbos, pasakytos Istorijos ir literatūros draugijos Paryžiuje posėdžiuose³⁵, ir rankraštinis palikimas, visą gyvenimą labai mėgo istoriją – tiek visuotinę (ypač graikų), tiek savojo krašto. Tiesa, istorijos darbu (visi jie yra rankraščiais) paliko vos porą, bet vienas iš jų pavadintas „Įvadu į Lietuvos istoriją“ (*Wstęp do historyi litewskiej*)³⁶. Šis tekstas – tai mėginimas parašyti studiją apie lietuvių tautos kilmę, be kita ko, rodantis, kad istoriografija Čartoriskiui buvo gerai žinoma – nuo Herodoto iki Motiejaus Strijkovskio, taip pat kaip ir Jono Potockio bei Stanislovo Bogušo Sestrencevičiaus darbai. Žinant šiuos faktus, visai kitaip atrodo ir R. Sokoloskio paskelbtas Čartoriskio laiškas Jonui Henrikui Abichtui. Į šio profesoriaus propoziciją paskaitas universitete skaityti vokiečių kalba Čartoriskis lakoniškai, bet ne be ironijos atsakęs: „Kadangi, kiek man žinoma, dauguma Vilniaus moksleivių geriau supranta lietuviškai negu vokiškai, tai manau, kad įgyvendinti jūsų pasiūlymą bus gana sunku“ (*Teil der Schüler in Wilna mehr Litauisch als Deutsch versteht, so glaubte ich immer, daß die Ausführung Ihres Vorschlags einige Schwierigkeiten finden würde*, p. 66). Išplėšta iš konteksto ši frazė ir liks tik fraze, tačiau ne viena aplinkybė rodo, kad Čartoriskio laiške ji atsirado neatsitiktinai. Kaip, beje, nėra atsitiktinė ir šiandien mus pasiekusi R. Sokoloskio publikacija, kurią galima vertinti ir kaip savotišką priminimą, jog metas dar kartą atsigręžti į praeitį.

³³ Saulius P i v o r a s, Prigimtiniai piliečiai: bajorija tarp tradicijos ir naujovės Lietuvoje ir latvių Pabaltijyje XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje, *Metmenys*, 1996, Nr. 71, p. 42–43. Tos pačios abejonės buvo išsakytos ir kitame šio autoriaus darbe: Saulius P i v o r a s, *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida, XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (Lyginamasis aspektas)*, Kaunas: VDU I-kl., 2000, p. 58.

³⁴ Vincas M a c i ū n a s, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, p. 224.

³⁵ *Konstytucja 3 Maja 1791 w tradycji Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu w latach 1832–1861, obchody – mowy-relacje*, dyktor publikacji Leszek Talko, redakcja i dobór materiałów Ryszard J. Matura, Paryž: Biblioteka Polska, 1991.

³⁶ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie*, ewidencja 695, rękopis 707–709.

Ignoto Onacevičiaus kolekcijos „sugrižimas“

Kaip jau sakiau, šioje knygoje yra dar vienas ne mažiau mums svarbus aspektas, susijęs ne su joje skelbiamų šaltinių turiniu, bet su jų originalų (tiksliau – originalo kopijų³⁷) saugojimo vieta. Aspektas, ne vieną kartą akcentuotas ir šios publikacijos rengėjų – tiek R. Sokoloskio, tiek S. Nikolajevo, šiandieninio šių dokumentų globėjo Puškino namuose. Beje, šis tyrinėtojas leidinio atsiradimo istorijoje suvaidino labai svarbų vaidmenį, nors jo plunksnai priklauso tik nedidukė pratarmė. Štai jos fragmentas:

„Šitas tomas, iškilniai pradedantis Otavos universiteto Slavistikos grupės rengiamą lenkų kultūros istorijos publikacijų seriją, yra bendrų šio universiteto ir Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros instituto (Puškino namu) pastangų rezultatas. Ši knyga žymi pirmąją medžiagos iš žymaus lenkų istoriko Ignoto Onacevičiaus (1780–1845) kolekcijos publikaciją [čia ir toliau paryškinta mano. – R. G.]. Kolekcija, kurią sudaro Lenkijos ir Lietuvos istorijos medžiaga, buvo surinkta tuomet, kai šis istorikas gyveno Sankt Peterburge, tarp 1833 ir 1845 metų³⁸, ir buvo pakankamai didelė, kad keltų įvairius gandus tarp anų dienų mokslininkų. Tačiau po jo mirties kolekcijos pėdsakai ėmė nykti, ir buvo baiminamasi, kad ji pradingo. Tik kartkartėmis ji grįždavo į mokslinę apyvertą. Onacevičiaus kolekcija ypač vertinga. Dauguma dokumentų tyrinėtojams mažai žinomi, nes jie necirkuliuojo pusantrą šimto metų. Ši medžiaga bus neabejotinai vertingas informacijos šaltinis XVII–XIX amžiaus lenkų ir lietuvių kultūros istorijai. Onacevičius buvo ilgametis Vilniaus universiteto profesorius (jo mokiniai buvo Adomas Mickevičius ir Julijus Slovackis³⁹). Dėl šios priežasties pirmajam šios serijos tomui mes parinkome medžiagą, susijusią su Vilniaus universiteto istorija“ (p. IX).

Manau, kad ir iš šių kelių sakinių matyti, kad S. Nikolajevui ne tiek rūpi, koks konkrečiai šaltinis yra publikuojamas, bet kad apskritai pradėta skelbti žymioji Onacevičiaus kolekcija. Tiesą sakant, vartant šią knygą iš tikrųjų norisi klausti, kas vis dėlto yra svarbiau: dar vienas naujas šaltinis Čartoriskio, plačiaja prasme ir Vilniaus universiteto, istorijai, ar pats faktas, kad pagaliau dienos šviesą išvysta mistiškieji

³⁷ Kur yra šių laiškų originalai, nežinoma. Tikriausiai tais pačiais 1805 m. (tai rodo filigranas) laišškai nežinomo asmens buvo perrašyti į sąsiuvinį *in folio*, iš viso 55 melsvo popieriaus lapai, formatas 21x32 cm (Sergej Ivanovich N i k o l a e v, Foreword, *Adam Jerzy Czartoryski, Letters to Vilna 1805 = Adam Jerzy Czartoryski, Listy do Wilna 1805*, p. X).

³⁸ S. Nikolajevas, remdamasis Onacevičiaus kolekcijos tyrinėjimais, mano, kad Sankt Peterburge istorikas apsigyveno jau 1833, o ne 1834 ar net 1835 m. (Сергей Н и к о л а е в, О коллекции Игнатия Онацевича, *Духовная культура славянских народов: литература, фольклор, история*, Ленинград, 1983, c. 201).

³⁹ Šioje vietoje norėtusi pridurti, kad Onacevičiaus studentai buvo ne tik A. Mickevičius ir J. Slovackis, bet ir Dionizas Chlevinskis, Dominykas Cezarijus Chodzka, Juozapas Čiulda, Simonas Daukantas, Ignatas Domeika, Antanas Glebavičius, Stanislovas Moravskis, Tomas Zanas ir kt. Žr.: Imiona uczniów Uniwersytetu wpisanych w Album w roku szkolnym 1818–1819 przez Ignacego Onacewicza, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 13, b. 5.

(manau, kad būtent šis žodis geriausiai nusako dalyko esmę) Onacevičiaus rinkiniai? Matyt, neatsitiktinai visi, kurie rašė apie šio istoriko kolekciją – tiek šiame, tiek ir aname amžiuje, vartojo ir žodį „paslaptis“. Iš tikrųjų „joje daugiau nežinomo, nei žinomo“⁴⁰. Tas mįslingumas kolekciją gaubė ir tada, kai ji dar buvo savo šeiminingo rankose, ypač paskutiniais Onacevičiaus gyvenimo metais. Jau tuomet dėl šių rinkinių vyko tikros batalijos, įtraukusios visą tuometinę Lietuvos istorikų bendruomenę. Tiesą sakant, sunku nurodyti kitą tokį atvejį. Aistras kaitino dar ir tai, kad jau anksčiau į Lietuvą buvo pasiųsti (visų pirma Teodorui Narbutui) tos kolekcijos fragmentai (daugiausia Karaliaučiaus slaptajame archyve daryti nuorašai), rodę didelę jos vertę. Vienu metu atrodė, kad kolekcija iš tikrųjų pasieks Lietuvą. Deja, taip neįvyko⁴¹. Šiandien sunku vienareikšmiškai nurodyti šio fakto priežastis, tačiau manau, kad ne paskutinį vaidmenį čia suvaidino intriga – nuolatinė Onacevičiaus gyvenimo palydovė. Bet kuriuo atveju istoriko rinkiniai į Lietuvą nepateko. Kaip sakiau, dar prieš mirtį dalį savo surinktos medžiagos Onacevičius buvo dovanojęs ar net pardavęs (paskutiniais gyvenimo metais istorikas turėjo gana rimtų finansinių problemų). Sakiau ir tai, kad kai kuriuos dokumentus persiuntė T. Narbutui⁴². Manoma, kad ne vieną rankraštį

⁴⁰ Сергей Николаев, О коллекции Игнатия Онацевича, с. 202.

⁴¹ Plačiau apie tai skaitykite: Reda Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, *Simono Daukanto raštai: Laiškai Teodorui Narbutui*, Vilnius, 1996, p. 61–88.

⁴² Dauguma jų šiandien tebesaugomi Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *MAB RS*), T. Narbuto fonde, kur galima rasti vertingos medžiagos tiek Onacevičiaus biografijai, tiek jo kolekcijos istorijai. Šiuo požiūriu itin svarbūs T. Narbuto bibliotekos katalogai ir Lietuvos istorijos šaltinių registras (*Index historicorum monumentorum Lituaniae, MAB RS*, f. 18, b. 206–207, t. 1–4), rodantys, kad „Dzieje narodu litewskiego“ autoriui buvo gerai žinoma Onacevičiaus kolekcija. Be to, galima daryti prielaidą, kad T. Narbutas ne tik turėjo 1827 m. šio istoriko (tiksliau jo sūnėno Antano Onacevičiaus) Karaliaučiaus slaptajame archyve nurašytos medžiagos (apie pusantrą šimto dokumentų), ne tik kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymus, ne tik Vygando kroniką, bet ir buvo matęs (turėjo nuorašą?) jo rankraštį „Jogailos dinastijos istorija“ (*Historya domu Jagielty*). Labai daug medžiagos Onacevičiaus kolekcijos tyrimui duotų ir pakartotinė jo korespondencijos su T. Narbutu (1836 m. kovas–1843 m. liepa) analizė, nes iki šiol šie tekstai buvo tyrinėti visai kitu aspektu (žr.: R. Ramanauskas, I. Onacevičius apie T. Narbuto „Lietuvių tautos istoriją“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, 1988, Nr. 29, p. 35–44; Algirdas Šidlauskas, Ignoto Onacevičiaus Lietuvos istorijos koncepcija, *Lietuvos istorijos studijos*, 1997, Nr. 4, p. 103–110). Tačiau būtent juose yra duomenų tiek apie paties Onacevičiaus rinkinius, tiek apie Narbutui suteiktą medžiagą. Beje, kaip rodo „Dzieje narodu litewskiego“ autoriaus rašyta Onacevičiaus biografija, jis buvo gerai informuotas ne tik apie Vilniaus, bet ir apie vėlesnį istoriko biografijos laikotarpį. Įdomu ir tai, kad T. Narbutas taip pat manė, jog Onacevičius Sankt Peterburge galėjo apsigyventi jau 1833 m. (Do biografii Onacewicza Żegoty, *MAB RS*, f. 18, b. 185/12, l. 664). Tai, kad T. Narbutui buvo žinomos ir kai kurios subtilesnės istoriko gyvenimo detalės, rodo paskutinė šio teksto pastraipa. O ji tokia: „Iš pradžių [Onacevičius] gaudavo labai gerą atlyginimą, bet vėliau dėl pavydo, intrigų ir nesuvaldomo charakterio jis buvo labai sumažintas. Vis dėlto pavyko surinkti nemažą sumelę, tik vėliau dėl nesėkmingos spekuliacijos ją visiškai prarado. Nuo to laiko (1842) ėmė liūdėti, krintis ir ankstesnį linksnumą prarado“ (ten pat). Kaip sakiau, visoje šioje medžiagoje yra gana daug faktų,

gavo Konstantynas Švidziński, Edwardas Raczynski, Antanas Muchlinski bei Romualdas Podbereskis, vėliau spaudoje paskelbęs net du tokius Onacevičiaus tekstus⁴³. Savo rinkiniais dalijęsis ir su Simonu Daukantu bei Eustachijumi Tiškevičiumi, kuris knygoje „Listy o Szwecji“ Onacevičiui ne vieną kartą dėkoja ne tik už suteiktą informaciją, bet ir už dovanotus rankraščius⁴⁴. Beje, galima spėti, kad 1845 m. E. Tiškevičius taip pat dalyvavo diskusijoje dėl istoriko rankraščių pargabenimo į Lietuvą⁴⁵. Žinoma ir tai, kad dalis rinkinių buvo parduota (regis, jau sūnėno Vaclovo Onacevičiaus) Alfredui Slizeniui, bet vežant į Lietuvą jie sudegė užvažiuojamuosiuose namuose⁴⁶. Tačiau tai vis nedideli Onacevičiaus kolekcijos fragmentai. Kaip rodo 1844 m. lapkričio 21 d. surašytas istoriko testamentas, beveik visą savo turtą paliko sūnėnui V. Onacevičiui⁴⁷. Deja, nei šiame, nei kituose dokumentuose, susijusiuose su testamentu vykdymu, nebuvo nė žodžio apie rankraščius. Nuo to laiko juos apgaubė dar didesnė paslaptis. Tiesa, retkarčiais spaudoje pasirodydavo viena kita užuomina. Štai 1849 m. „Biblioteka Warszawska“ buvo trumpai aprašyta kolekcijoje saugota kartografinė medžiaga⁴⁸. 1860 m. laikraštyje „Санкт Петербургские ведомости“ buvo išspausdintas polemisis istoriko sūnėno Jaroslavo Onacevičiaus (bent jau taip

ilustruojančių ne tik Onacevičiaus kolekcijos turinį, bet ir jos likimą. Maža to, analizė įgalina naujai pažvelgti ir į gana „tamsią“ grafo Konrado Kyburgo pasiuntinybės rankraščio istoriją, kurioje, kaip žinome, nemenkas (o gal net pats svarbiausias?) vaidmuo tenka Onacevičiui.

⁴³ Plačiau apie tai skaitykite: Reda Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, p. 79.

⁴⁴ Eustachy Tysskiewicz, *Listy o Szwecji*, Wilno: Nakł. i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1846, t. 1, p. VII–VIII; t. 2, p. 73, 281. Be kita ko, E. Tiškevičius savo rinkiniuose saugojo Onacevičiaus jam dovanotą 1821 m. vasario 15 d. Joachimo Lelevelio laišką, vėliau patekusį į Alberto Žostauto kolekciją (MAB RS, f. 273, b. 1602). Ten pat yra ir E. Tiškevičiui adresuotas 1844 m. birželio 28 d. Onacevičiaus laiškas (ten pat, b. 1865).

⁴⁵ Reda Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, p. 78.

⁴⁶ Ši informacija fiksuojama Jano Lubicziaus (kun. Tadeuszo Makarewicziaus) rankraštyje (*Biblioteka Polska w Paryżu*, sygn. 508, k. 208–209). Regis, Januszui Iwazskiewiczziui (o gal ir Ludwikui Janowskiui) šis dokumentas buvo žinomas. Tiesa, rankraštis nėra cituojamas, nenurodyta ir jo saugojimo vieta, tačiau jo turinys perpasakotas gana tiksliai (Janusz Iwaszkiewiczzi, Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy (z dziejów dawnego Uniwersytetu wileńskiego), *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, ser. A, z. 4, p. 102, 104). Tuo tarpu Feliksas Pohoreckis, remdamasis Viktoru Kalinovskiu, teigia, kad A. Slizenis įsigijo ne rankraščius, bet dalį Onacevičiaus bibliotekos (kita atitekusi sūnėnui Jaroslavui Onacevičiui) (Feliks Pohorecki, Teki i zbiory Żegoty Onacewicza (Próba rekonstrukcji), *Pamiętnik VI zjazdu historyków polskich w Wilnie, 17–20 września 1935 roku*, t. 1: *Referaty*, Lwów, 1935, p. 416).

⁴⁷ Istoriko testamentu autografas saugomas Rusų literatūros institute (Puškino namuose), kur pateko kartu su jo kolekcija. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje tarp T. Narbuto rankraščių yra ir šio dokumento nuorašas (MAB RS, f. 18, b. 185, l. 665).

⁴⁸ F. M. S., Wiadomość o zbiorze atlasów i map Ignacego Onacewicza, *Biblioteka Warszawska*, 1849, t. 3, p. 406–407.

galima spręsti iš inicialų) rašinys „Keletas žodžių apie Ignatą Onacevičių“ – atsakymas į tais pačiais metais spaudoje pasirodžiusias abejones dėl šio istoriko kolekcijos kaupimo legalumo⁴⁹. Beje, kartais vienaip ar kitaip šie rinkiniai būdavo minimi ir rašant apie kitą ne mažiau mįslingą Onacevičiaus palikimą – tariamą, o galbūt ir visai realų Lietuvos istorijos rankraštį⁵⁰. Vis dėlto jau XX a. istorikams atrodė, kad kolekcija galutinai prarasta. Onacevičiaus biografas J. Iwaszkiewiczus manė, kad likę vos keletas fragmentų, išsimėčiusių po įvairias bibliotekas ar asmenines kolekcijas⁵¹. Beje, J. Iwaszkiewiczus (atrodo, remdamasis F. Pohoreckiu⁵²) pateikė ir savą kolekcijos dingimo versiją: XIX a. pabaigoje, Mokslų akademijai Krokovoje nepavykus šios kolekcijos nusipirkti iš Vaclovo Onacevičiaus (nesusitarus dėl kainos), ji iškeliavusi į Prancūziją. Jis rašė: „Kur ji yra šiandien, sunku pasakyti, tik žinoma, kad Paryžiaus Nacionalinės bibliotekos rankraščių skyriaus vedėjas H. Omontas leidinyje „Mélanges Paul Fabre“ (Paryžius, 1902) išspausdino tris Karolingų epochos diplomus, paimitus būtent iš šio rinkinio“⁵³. Taigi, anot studijos autoriaus, rankraščiai greičiausiai atsidūrę Paryžiuje. Antra vertus, tiek F. Pohoreckis, tiek J. Iwaszkiewiczus savo darbe cituoja ir fragmentą (tiesa, pastarasis nepateikia jokių nuorodų apie jo saugojimo vietą) iš rankraštinės Onacevičiaus „Medžiagos Lietuvos istorijai“, kuri, kaip rodo šiandieniniai tyrimai, buvo ir tebėra būtent pagrindinėje kolekcijoje⁵⁴. Nors negalima atmesti prielaidos, kad tas tekstas buvo nurašytas dar Onacevičiui gyvam esant, tačiau visiškai tikėtina, kad ir po istoriko mirties kai kurie tyrinėtojai turėjo galimybę vienaip ar kitaip pasinaudoti jo kolekcijos rankraščiais⁵⁵. Toji prielaida tuo realesnė, kad, kaip žinome dabar, šie rinkiniai niekuomet nebuvo iškeliavę iš Sankt Peterburgo: iš pradžių daugiau nei 50 metų juos saugojo tas pats V. Onacevičius, matyt, paveldėjęs kartu su kitu savo globėju palikimu⁵⁶. Tačiau žinome ir tai, kad po V. Onacevi-

⁴⁹ Я. О[нацеви]чь (Литва), Несколько слов о Игнатии Онацевиче, *Санкт Петербургские ведомости*, 1860, № 209, с. 1096.

⁵⁰ Konstancya Skirmunt, Litwa, tom II. Litwa za Witolda, *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*, Warszawa: Drukiem Józefa Ungra, 1880, p. 337; S. K., Konstancy Skirmunt, *Kłosa*, 1880, Nr. 790, p. 115–116.

⁵¹ Janusz Iwaszkiewicz, Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy (Z dziejów dawnego Uniwersytetu wileńskiego), p. 103–105.

⁵² Feliks Pohorecki, Teki i zbiory Żegoty Onacewicza (Próba rekonstrukcji), p. 417.

⁵³ Janusz Iwaszkiewicz, Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy (Z dziejów dawnego Uniwersytetu wileńskiego), p. 104.

⁵⁴ Feliks Pohorecki, Teki i zbiory Żegoty Onacewicza (Próba rekonstrukcji), p. 423–424; Janusz Iwaszkiewicz, Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy (Z dziejów dawnego Uniwersytetu wileńskiego), p. 102–103.

⁵⁵ Tai patvirtina ir F. Pohoreckis (p. 416).

⁵⁶ Kolekcija atsidūrė jo bute Pokrovo aikštėje, „tame pačiame name, kur gyveno Butaševičius-Petraševskis ir kur į garsiuosius „penktadienius“ rinkdavosi Dostojevskis ir Pleščejėvas“ (В[ладимир] Баскаков, А[лександр] Панащенко, Тайны старых папок, *Правда*, 1979, № 264).

čiaus mirties 1898 m. kolekcijos pėdsakai iš tikrųjų išnyko ilgam. Deja, nustatyti jos likimą jau XX a. labai sudėtinga. Apie tai nieko nerašo net didžiausias jos žinovas S. Nikolajevas. Tik aišku, kad kurį laiką ji buvo Maskvoje, Pasaulinės literatūros institute, o po to kartu su kitais rankraščiais buvo perduota Rusų literatūros institutui (Puškino namams), kur tebėra ir dabar (Vladimiro Malyševo saugykla, VII, 3, 1–55).

Pirmoji informacija apie Onacevičiaus kolekcijos „sugrįžimą“ pasirodė 1979 m., kai laikraštįje „Правда“ buvo išspausdintas Rusų literatūros instituto darbuotojų Vladimiro Baskakovo ir Aleksandro Pančenkos straipsnis⁵⁷. Nors informacijos tame rašinyje buvo ne itin daug, tačiau „visai neseniai tiesiog iš nebūties išnirę“ Onacevičiaus rinkiniai buvo įvertinti kaip ypač svarbūs Lenkijos ir Lietuvos istorijos tyrinėjimams. Lygiai po metų pasirodė ir pirmasis S. Nikolajevo straipsnis, šį kartą lenkų kalba⁵⁸. Nors tekstas parašytas tik gana paviršutiniškai susipažinus su kolekcija, jis gana įdomus. Šiame rašinyje Onacevičius vadinamas „istoriku iš pašaukimo“, o jo rinkiniai „tiesiog unikumu“, kurių vertė mokslui neįkainojama⁵⁹. Jau tuomet S. Nikolajevas išsakė įdomią mintį, kad Onacevičiaus kolekcija – tai savotiška „mokslininko darbo biblioteka“⁶⁰. Straipsnio autorius gana išsamiai pristatė kolekcijos turinį ilgam apsisitodamas prie jos dalies, pavadintos „Autografai“. Kaip vienas įdomiausių dokumentų buvo minimas „1805 metų Vilniaus universiteto kanceliarijos dienoraštis“, t. y. A. J. Čartoriskio korespondencija⁶¹. Antrąjį savo straipsnį apie Onacevičiaus rinkinius S. Nikolajevas išspausdino 1983 m.⁶² Be abejonės, šis tekstas iki šiol tebėra svarbus. Rašinio autorius ne tik pateikė daug faktų apie kolekcijos susiformavimo aplinkybes, bet ir pamėgino pažvelgti į Onacevičių kaip į vadinamojo Nikolajaus Rumiancevo rato atstovą, t. y. *ypatingą* kolekcininką. Kitais žodžiais tariant, nepabijojo dar kartą konstatuoti (bene pirmasis apie tai viešai prabilo V. Vasiljevas⁶³, juo pasekė ir F. Pohoreckis⁶⁴), kad nemaža Onacevičiaus rankraščių dalis į jo rankas galėjo patekti ir iš Sankt Peterburgo archyvų⁶⁵. S. Nikolajevo įsitikinimu, „būtent čia ir glūdi kolekciją gaubiančios nežinomybės ir gandų priežastis“⁶⁶. Tarytum norėdamas

⁵⁷ Ten pat.

⁵⁸ Sergiusz N i k o ł a j e w, Odkrycie starej kolekcji, *Literatura Radziecka*, 1980, Nr. 12, p. 150–153.

⁵⁹ Ten pat, p. 150, 153.

⁶⁰ Ten pat, p. 152.

⁶¹ Ten pat, p. 153.

⁶² Žr. 38 nuorodą.

⁶³ В. В а с и л ь е в, Еще о Руссах, *Северная Пчела*, 1860, № 161, с. 659–660. Semiono Vengerovo spėjimu, tikrasis šio straipsnio autorius galėjo būti Vasilijus Grigorjevas, tą kartą pasinaudojęs V. Vasiljevo slapyvardžiu (Семён Венгеро в, *Критико-биографический словарь русских писателей и учёных*, Санкт-Петербург: в типог. М. М. Стасюлевича и И. А. Ефрона, 1895, т. IV, отд. II, с. 148).

⁶⁴ Feliks P o h o r e c k i, Teki i zbiory Żegoty Onacewicza (Próba rekonstrukcji), p. 414–415.

⁶⁵ Сергей Н и к о л а е в, О коллекции Игнатия Онацевича, с. 202.

⁶⁶ Ten pat.

padaryti galą paslaptims, tyrinėtojas išsamiai pristatė kolekcijos turinį. Remdamasis jau žinomais šaltiniais (Viktoro Kalinovskio parengtu katalogu ir F. Pohoreckio atlikta rinkinio rekonstrukcija⁶⁷) bei nauju dokumentu, kartu su kolekcija keliavusiu T. Makarewicziaus (Jano Lubiczo) prieš pat mirtį sudarytu (deja, nebaigtu) Onacevičiaus rinkinių katalogu⁶⁸, jis ne tik detaliai aprašė 13 teminių kolekcijos skyrių (manoma, kad tą skirstymą bus padaręs pats Onacevičius), bet ir konstatavo, kad maždaug trečdalis dokumentų prarasta visam laikui⁶⁹. Detalai susipažinęs su kolekcijos turiniu, S. Nikolajevas priėjo prie išvados, kad Onacevičiaus kolekcija buvusi išimtinai istorinio pobūdžio, kalbos paminklų jis nerinkęs. Be to, XIX a. dokumentų kopijas saugojęs kaip lygiavertes originalams. Tai pasakytina ir apie 7-ojoje rinkinio dalyje greta kitų XV–XIX amžiaus istorinių dokumentų (šioje grupėje saugomi ir du seniausi šios kolekcijos rankraščiai) buvusius A. J. Čartoriskio laiškus. Tyrinėtojo nuomone, „tai rodo, kad Onacevičius ne rinkęs „bibliografinės retenybės“ (nors tokių turėjęs gana daug), bet kūręs biblioteką – archyvą moksliniam Lietuvos istorijos tyrinėjimui“⁷⁰. Tai patvirtino ir ten pat saugoti Onacevičiaus bibliotekos knygų Sankt Peterburge ir Mažojoje Berestovicėje katalogai. Deja, išstudijavęs kartu su istorijos dokumentų kolekcija patekusius asmeninius Onacevičiaus dokumentus (kai kuriuos jam adresuotus laiškus, Onacevičiaus šeimos genealogiją liečiančius rankraščius bei patį testamentą), S. Nikolajevas turėjo konstatuoti, kad „apie kolekcijos likimą jie nepasako nieko aiškesnio“⁷¹.

Tačiau vargu ar šiandien verta apgailestauti dėl „baltų dėmių“ šių rinkinių istorijoje. Juk kolekcija jau ne tik surasta, aprašyta, bet ir pradėta skelbti. Taigi mūsų lieka vis mažiau. Juolab kad R. Sokoloskio dėka Onacevičiaus rinkiniai šiandien pristatyti skaitytojams ne tik rusų ir lenkų, bet ir anglų kalba. Iš tikrųjų šis tyrinėtojas pakankamai daug vietos skiria ne tik A. J. Čartoriskui, bet ir jo korespondencijos saugotojui Ignotui Onacevičiui, „vienai žymiausių Lenkijos-Rusijos bibliofilijos istorijos figūrų“ (p. 16). Užsienio skaitytojams pateikiama trumpa šio istoriko biografija, ypač

⁶⁷ Sankt Peterburgo viešosios bibliotekos darbuotojas V. Kalinovskis sudarė smulkų (daugiau nei 300 mašinosraščio puslapių) kolekcijos aprašą, kurio išliko du egzemplioriai: vienas jų saugomas Vroclavo *Ossolineum* bibliotekoje, kitas – Jogailos universiteto bibliotekoje Krokovoje. Plačiau apie tai: Feliks P o h o r e c k i, Teki i zbiory Żegoty Onacewicza (Próba rekonstrukcji), p. 415–423.

⁶⁸ Jau minėtame (žr. 46 nuorodą) rankraštyje (datuotame 1885 m. liepos 20 d. Paryžiuje) T. Makarewiczius rašė: „Dažnai matydamas mūsų velionį Profesorių, ypač per paskutinę jo ligą, pradėjau jam prižiūrint rašyti jo rankraščių katalogą, tačiau to darbo jau negalėjau baigti, nes liga kasdien vis labiau aštrėjo“ (*Biblioteka Polska w Paryżu*, sygn. 508, k. 209).

⁶⁹ Сергей Н и к о л а е в, О коллекции Игнатия Онацевича, с. 204. Šiuo metu kolekcijoje yra 374 saugojimo vienetai. Išsamus jos aprašymas: ten pat, p. 205–209.

⁷⁰ Ten pat, p. 204.

⁷¹ Ten pat.

akcentuojant universitete jo dėstyto Lietuvos istorijos kurso populiarumą (p. 17). R. Sokolokis daug rašo ir apie Onacevičiaus kolekciją: jos kaupimo šaltinius, likimą ir, žinoma, apie ją gaubusias paslaptis (p. 18). Naujų faktų čia nerasime: nuorodos rodo, kad *beveik visą informaciją šiuo klausimu jis paėmė iš savo kolegos S. Nikolajevo darbu*. Tiesa, R. Sokolokio rašinyje yra ir vienas kitas naujas akcentas. Pavyzdžiui, pagirtinas jo noras pabrėžti Onacevičiaus nuopelnus *išsaugant Čartoriskio tekstus* – „tą vienintelį įrodymą apie originalus, kurie tikriausiai arba žuvo, arba pasimetė įvairiose Europos bibliotekose“ (p. 16). Pasigendame šio tyrinėtojo pastangų nurodyti to šaltinio vietą bendrame Onacevičiaus rinkinio kontekste. Suprantama, šiandien praktiškai neįmanoma pasakyti, *kaip* ši korespondencija pateko į šio istoriko rankas. Antra vertus, vis dėlto derėjo pasvarstyti, kodėl Onacevičius ją įtraukė į savo rinkinį. Juk kolekcijoje būta ne tiek jau ir daug XIX a. medžiagos. Galbūt šiuos dokumentus istorikas vertino tik kaip jau neegzistuojančios institucijos veiklos liudytojus? Juk universiteto vidaus gyvenimu Onacevičius itin domėjosi – įrodymas ir vadinamoji „Savigyna“ (*Obrona własna*), kurios nuorašas saugomas Lenkijos mokslų akademijos archyve Varšuvoje⁷². Juolab kad vieningai teigiama, jog Onacevičius buvo ne itin didelis Čartoriskio gerbėjas. Netgi atvirakščiai. Apie tai yra rašęs Mikalojus Malinovskis⁷³. Tai ne kartą akcentavo ir J. Iwaszkiewiczus, atkreipęs dėmesį, kad kuratorius nefinansavo nė vienos šio istoriko archyvinės kelionės, taigi neparėmė „vargšės Klėjos“⁷⁴. Beje, sakoma ir tai, kad antipatija buvusi abipusė ir kad didelę įtaką kunigaikščio opinijai turėjęs Liudvikas Sobolevskis, garsiosios „Malevianos“ autorius⁷⁵. Iš tikrųjų Čartoriskis Onacevičių kaltinęs „karštumu ir kitomis ydomis“⁷⁶. Antra vertus, Onacevičiaus tekstai rodo ką kita. Labai palankiai apie Čartoriskį jis atsiliepia prieraše Antano Boleslovo Glebavičiaus monografijai „Krótki rys życia Witolda“⁷⁷. „Garbingas, tačiau sunkiai sektinas Rumiancevo kilnumas, – rašė Onacevičius, – galbūt kada nors Lietuvai duos panašų Mecenatą. Į Karigailos gentį – tuos tikruosius lenkų Medičius – yra sudėtos mūsų viltys ir lūkesčiai“⁷⁸. Panašias nuostatas byloja ir V. Maciūno bei J. Iwaszkiewicziaus cituoti istoriko laišakai Čartoriskiui (jų originalai sau-

⁷² *Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie*, sygn. III-83, jed. 40.

⁷³ Mikolaj Malinowski, *Księga wspomnień*, Kraków: Nakł. Akad. Umiejętności, 1907, p. 78.

⁷⁴ Janusz Iwaszkiewicz, Ignacy Żegota Onacewicz – historyk Litwy (Z dziejów dawnego Uniwersytetu wileńskiego), p. 69, 76–77, 109.

⁷⁵ Ten pat, p. 61–62 (przypis 46).

⁷⁶ Adomo Jurgio Čartoriskio laiškas Juozapui Tvardovskiui, Pulavai, 1822 12 07, *Książę Adam Czartoryski i Józef Twardowski, Korespondencja 1822–1824*, p. 228.

⁷⁷ Żegota Onacewicz, Nota, Antoni Bolesław Hlebowicz, *Krótki rys życia Witolda, w. x. litewskiego*, Wilno, 1821, p. 115–122.

⁷⁸ Ten pat, p. 120.

gomi Čartoriškių bibliotekoje Krokuvoje). Pagaliau nereikia užmiršti, kad turėta ir bendrų bičiulių, iš kurių bene ryškiausias asmenybės buvo Kristinas Liachas Širma ir Bazilijus Anastasevičius. Sieti, o ne vienyti juos galėjo ir noras tirti Lietuvos istorija. Juk savo kolekcijoje Onacevičius turėjo ir daugiau tokios medžiagos – kad ir Čartoriškiui adresuotą kunigo Mykolo Bobrovskio laišką. Taigi ar ir šį kartą nesuciduriame su vienpusišku vertinimu, išsamių tyrinėjimų stoka? Galbūt atsakymas į šį ir kitus klausimus, kuriuos kelia R. Sokoloskio publikacija, visai paprastas? Tiesa, turime garsiąją J. Iwaszkiewicziaus studiją. Tačiau šis tekstas, kurio pradžia sietina dar su L. Janowskio laikais, nėra išbaigtas⁷⁹, todėl reikia apgailestauti, kad R. Sokoloskiui nebuvo prieinama lietuviškoji istoriografija, visų pirma M. Jučo ir Algirdo Šidlausko tyrinėjimai⁸⁰. Tiesa, šie istorikai Onacevičiaus kolekcijos klausimui neskyrė daug dėmesio, tačiau jo biografijai panaudojo daug naujų šaltinių, daugiausia saugomų Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus kanceliarijos archyve (visų pirma Universiteto tarybos protokolus). Jie citavo ir Onacevičiaus korespondenciją su Joachimu Leveleliu, Mykolu Balinskiu, T. Narbutu ir pristatė visuotinės istorijos paskaitų konspektus, esančius Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje. Visų šių šaltinių šviesoje kitaip atrodo ir pats Onacevičius, ir jo istorijos samprata, pagaliau ir intencija kaupti krašto praeities šaltinius.

Tikriausiai niekas nenuneigs, kad pagrindinis R. Sokoloskio parengtos knygos herojus – A. J. Čartoriškis. Tačiau akivaizdu ir kita – tarytum nesąmoningai joje išskyla ir I. Onacevičiaus portretas. Taigi mūsų istoriografijai tai „dvigubas“ šaltinis ir dviguba nauda. Impulsas dar kartą pažvelgti ne tik į tą, kuris, anot Levo Tolstojaus, „sprendė tautų likimą“⁸¹, bet ir į tą, kuris jį aprašė.

Reda Griškaitė

⁷⁹ Ši studija – tai trijų istorikų: L. Janowskio, J. Iwaszkiewicziaus ir Leonido Žitkovicziaus pastangų rezultatas. Matyt, čia ir glūdi jos trūkumai, visų pirma teksto vientisumo ir nuorodų į šaltinius stoka.

⁸⁰ Algirdas Šidlauskas, Ignas Žegota Onacevičius, *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius, 1986, p. 66–112; Mečislovas Jučas, Vilniaus universiteto istorijos katedra 1803–1832 metais, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, 1987, t. XXVII, p. 22–35; Mečislovas Jučas, *Istorigrafija Vilniaus universitete 1803–1832 metais: tarp švietimo ir romantizmo, Lietuvos istorijos studijos*, 1997, Nr. 4, p. 92–102; Algirdas Šidlauskas, *Igno Onacevičiaus Lietuvos istorijos koncepcija*, ten pat, p. 103–110.

⁸¹ Tai Levo Tolstojaus žodžiai, pasakyti apie A. J. Čartoriškį (Levas Tolstojus, *Karas ir taika*, t. 1, d. 3. Iš rusų kalbos išvertė Edvardas Viskanta, Vilnius: Vaga, 1999, p. 320).

Baltische Bibliographie. Schrifttum über Estland, Lettland, Litauen. 1998. Mit Nachträgen. Zusammengstellung von Paul Kaegbein, Herder-Institut Marburg in Verbindung mit der Baltischen Historischen Kommission. Marburg: Verlag Herder-Inst., 2000. 306 p. (Bibliographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas. Hrsg. vom Herder-Institut e. V; Nr. 24).

Recenzuoti bibliografijas nėra paprasta jau vien dėl to, kad kiekviena jų turi savo skirtingą priešistorę, koncepciją, struktūrą, paskirtį, informacijos šaltinius, galiausiai adresatą. „Baltijos bibliografija. Darbai apie Estiją, Latviją, Lietuvą“, kurią nuo 1995 m. atskiromis knygomis „Vidurio Rytų Europos istorijos ir geografijos bibliografijų“ serijoje leidžia J. G. Herderio institutas Marburge (sudarytojas Paulius Kaegbeinas), atsirado iš seno vokiečių domėjimosi Baltijos šalių, ypač Latvijos ir Estijos, istorija bei kultūra, leidinyje „Zeitschrift für Ostforschung“ joms skirtų metinių bibliografinių informacijų.

Aptariamąjį, 2000 m. išspausdintą, tomą, registruojantį 1998 m. publikacijas, kaip ir ankstesniuosius (nuo 1995 m. išėjo keturi, šis yra penktasis), sudaro daugiausia iš šių Baltijos šalių, Lenkijos, Rusijos, Vokietijos mokslo literatūroje, leidiniuose skelbtų ir sudarytojo, kaip jis pabrėžia įvade, kritiškai atrinktų knygų, straipsnių, istorijos šaltinių publikacijų sąrašas. Įtraukta teminė mokslinė literatūra, leidžiama Vakarų Europos šalyse, JAV, Izraelyje. Retai minimi darbai, išspausdinti Baltarusijoje ir Ukrainoje, nors čia skelbiama nemažai tyrimų iš Lietuvos istorijos.

Juo išsamiau bibliografijoje pateikiama užsibrėžta informacija, tuo ji vertingesnė. „Baltijos bibliografijos“ sudarytojui iškilo ištis nelengvas uždavinys suregistruoti kuo daugiau publikacijų. Naudodamasis prieinamais informacijos šaltiniais: J. G. Herderio instituto bibliotekos baltistikos rinkiniais, knygos paštu firmos „Mare Balticum“, Estijos nacionalinės bibliotekos ir akademinės bibliotekos Taline bei atskirų asmenų pateikiama informacija, objektyviai turėjo pristigti duomenų. Lietuvoje, o reikia manyti ir Latvijoje bei Estijoje, XX a. 9-ajame ir 10-ajame dešimtmetyje imta leisti vis daugiau mokslo leidinių, tačiau jie ne taip sparčiai, kaip norėtuši, skina si kelią į Vakarus. Į sudarytojo akiratį nepateko tokie periodiniai ir tęstiniai mokslo leidiniai kaip „Darbai ir dienos“ (nuo 1995 m. leidžia Kauno Vytauto Didžiojo universitetas), „Istorija“ (Vilniaus pedagoginis universitetas), „Kalbotyra“ (Vilniaus universitetas), „Lietuvių Atgimimo istorijos studijos“ (nepriklausomas mokslo leidinys), „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (Lietuvių kalbos institutas), „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis“, „Lietuvių katalikų mokslo akademija. Suvažiavimo darbai“ (Lietuvių katalikų mokslo akademija), „Literatūra“ (Vilniaus universitetas), „Mūsų praeitis“ (Lietuvos istorijos draugija ir Lietuvos istorijos institutas). Meno istoriją bibliografijoje prezentuoja tik „Menotyra“, tuo tarpu į ją nepateko serija „Vilniaus

dailės akademijos darbai“ arba „Kultūros paminklai“ (nuo 1994 m. leidžia Kultūros paveldo institutas). Bibliografijoje nepanaudotų leidinių galima būtų paminėti ir daugiau.

Susigaudyti lietuviškų humanitarinių mokslo leidinių sąrašė tam tikru požiūriu galėtų pagelbėti D. Karvelio (Lietuvos istorinė periodika 1988–1996 metais, *Mūsų praeitis*, 1998, t. 5, p. 151–171) ir H. Wisnerio (Współczesne litewskie czasopiśmiennictwo historyczne, *Zapiski Historyczne*, 1998, t. LXIII, z. 2, p. 171–177) straipsniai, aptariantys, galima sakyti, visus periodinius ir tęstinius leidinius, kuriuose skelbiami straipsniai iš Lietuvos istorijos ir kultūros. Beje, panašios tematikos straipsnis apie Latvijos istorijos mokslo leidinius, kurį parašė ir tame pačiame „Zapiski Historyczne“ sąsiuvinyje paskelbė B. Dybaš, į aptariamąją bibliografiją buvo įtrauktas (110).

„Baltijos bibliografija“ turi savo konceptualią sistemą. Ją sudaro devyni skyriai: 1. Bendrieji klausimai, 2. Geografija, 3. Demografija, tautotyra, 4. Archeologija, priešistorė, ankstyvoji istorija, 5. Istorija, 6. Politika, teisė, valstybė, ekonomika, 7. Bažnyčios ir religijos istorija, 8. Kalba, literatūra, onomastika, spauda, 9. Dvasinis ir kultūrinis gyvenimas. Skyriai dalijami į poskyrius remiantis teminiu, chronologiniu (istorija), geografiniu principais, pateikiamos ir personalijos. Kai kuriais atvejais tai daroma itin detaliai. Pvz., skyriuje „Demografija ir tautotyra“ atskirai registruojamos publikacijos apie įvairias tautines grupes, visuose skyriuose jos dar grupuojamos pagal šalis (Estiją, Latviją, Lietuvą), geopolitinius regionus (Kuršą, Latgalą, Vidžemę, Klaipėdos kraštą), miestus ir miestelius.

Bibliografijos klasifikacija visiškai priimtina daugeliu požiūrių. Ji apima visas pagrindines humanitarinių mokslų sritis, yra aiški, logiška ir patogi naudotis. Sudėtingesnis bibliografo uždavinys – pasirinktoje klasifikacijoje išdėstyti konkrečias publikacijas. Paprastai tai daroma atsižvelgiant į publikacijos pavadinime paskelbtą nagrinėjamąją problemą arba jame esančius raktažodžius. Tiesa, galima diskutuoti, ar tautotyros sąvoka apima etnologiją, etnografiją, tautinių mažumų istorijos, tautinių santykių problemas, atskirų luomų raidą. Antai tame pačiame poskyryje apie gyventojus ir tautines grupes aprašytos publikacijos, nagrinėjančios bajorų luomo situaciją (p. 304, 306, 383, 478), mediciną ir sveikatos priežiūrą Lietuvoje ir Baltarusijoje po Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų (p. 369). Galima ginčytis, kuriai leidinių grupei priskirtinas darbas apie Žemaitijos vandens malūnus (1659): etninei ar ūkio istorijai, kurie istorijos tyrimai registruotini „istorijos“ skyriuje, o kurie „politikos“. Tačiau vienareikšmio atsakymo į šiuos klausimus nėra. Reikia pabrėžti, kad, nepaisant panašių klausimų, publikacijos „Baltijos bibliografijoje“ sugrupuotos labai profesionaliai.

Vykusiai pasirinktas bibliografinio aprašymo būdas. Šalia publikacijos pavadinimo originalo kalba pateikiamas jos santraukos pavadinimas anglų, vokiečių arba rusų

kalba. Tais atvejais, kai publikacija skelbiama be santraukos, jos pavadinimas verčiamas į vokiečių kalbą. Pateikiama informacija apie publikacijų recenzijas, kurios paskelbtos į bibliografiją įtrauktuose leidiniuose. Sunkiai išsprendžiama lieka problema, kaip su mažesnėmis laiko ir darbo sąnaudomis rinkti kuo išsamesnes žinias apie recenzijas, skelbiamas ne tik mokslo, bet ir mokslo populiarinimo leidiniuose, periodinėje spaudoje.

Didelę paspirtis naudojantis bibliografija – rodyklės. Jų sudaryta net kelios: autorių, antraščių (knygų, rinkinių, straipsnių pavadinimų), asmenvardžių, vietovardžių ir dalykinė.

Reziumuojant: nekyla abejonių, kad „Baltijos bibliografija“, kuri kol kas yra vienintelis šaltinis sistemingos ir operatyvios informacijos apie pastarojo meto publikacijas iš Estijos, Latvijos ir Lietuvos istorijos bei kultūros, tampa rimta paspirtis tyrėjams. Kelia pagarbą jos sudarytojo profesionalumas, tik verčia apgailestauti joje pateikiamos informacijos fragmentiškumas. Galbūt šią problemą padėtų išspręsti Baltijos šalių nacionalinių bibliotekų ir J. G. Herderio instituto bibliotekos bendradarbiavimas arba mokslo leidinių variantai Internetė?

Tamara B a i r a š a u s k a i t ė

Bibliologia. IV. Studia ofiarowane twórcom toruńskiego bibliotekoznawstwa dr Zofii Mołodcównie i dr Witoldowi Armonowi w 75-lecie urodzin. Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. 456 p. 380 egz.

Tai Torunės Mikołajaus Koperniko universiteto humanitarinių ir visuomeninių mokslų serijos 340 knyga, skirta tos institucijos bibliotekininkystės kūrėjams dr. Zofijai Mołodcównai ir dr. Witoldui Armonui jų 75-erių metų jubiliejaus proga. Leidinio mokslinis redaktorius J. Tondelis „Ižangoje“ rašo apie jo struktūrą, apibūdina atskirus straipsnius. Redaktorius S. Kalembka įvadiniame straipsnyje „Zofia Mołodcówna ir Witoldas Armonas – UMK Bibliotekininkystės katedros pagrindų kūrėjai“ apžvelgia jos įkūrimą ir raidą, pamini, kad pirmoji yra vilnietė, antrasis – kėdainiškis. Pateikiami jų mokymosi, darbo ir mokslinės veiklos duomenys. Pagal metus pateikiamos jubiliatų publikacijų ir jų vadovautų magistro darbų bibliografijos. W. Armono 1948–2000 m. darbų bibliografijoje nurodytos 78 pozicijos, išvardijamos temos 66 asmenų, kuriems vadovauta rašant magistro darbus. Pažymėtina, kad 33 jo pozicijos skirtos lituanistikai. Prisidėjo prie Oskaro Kolbergo „Visų raštų“ serijos tomo „Lietuva“ parengimo, rašė į „Lenkų biografinių žodyną“, Bostone leistą „Lie-

tuvių enciklopediją“ (pastarojoje pasirašinėjo A. Vytautas). Žodyne daugiausia rašė apie lietuvius, enciklopedijoje – apie lenkus.

Tolesni straipsniai pagal „Bibliografijoje“ susidariusią tradiciją suskirstyti į 5 skyrius: Lithuanica; Leidybos ir knygų prekybos judėjimas; Senoji knyga ir bibliotekos; Periodinė spauda; Mokslinė ir bibliotekininkystės informacija.

Vilniaus universiteto bibliotekos darbuotoja Alma Braziūnienė straipsnyje „Martynas Mažvydas ir spausdinto žodžio pradžios Lietuvoje“ teigia, kad jo „Katekizmo“ pasirodymas buvo Renesanso kūdikis, tada buvo atkreiptas dėmesys į tautines kalbas. Humanizmo idėjų nešėjai Lietuvon buvo studentai, mokėsi įvairiuose Europos universitetuose. Reformacijos veikėjų judėjimas Lietuvoje irgi buvo paskata pasirodyti Mažvydo „Katekizmui“. Iš Lietuvos užsakyta pirmoji lotynų kalba knyga (Martyno „Agenda“) buvo išspausdinta Gdanske. Krokuvoje XVI a. pirmajame ketvirtyje spausdinamos knygos, tiesa, svetimomis kalbomis, skirtos Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Tuo metu pradėtos spausdinti knygos lyvių, latvių, estų, jidiš ir suomių kalbomis. Svetimomis kalbomis spausdintose knygose ėmė pasirodyti tekstų ir su lietuviškais įrašais. Idėjiniu lietuviškos knygos įkvėpėju laikomas Vilniaus vaivada A. Goštautas, pats turėjęs knygų rinkinį. A. Kulviečio, S. Rapalionio ir J. Zablockio veikla irgi turėjo poveikį Mažvydo „Katekizmo“ pasirodymui. Rašoma apie Mažvydo ryšius su tuo metu Karaliaučiuje gyvenusiais lenkų kultūros veikėjais J. Maleckiu ir J. Sekliucianu. Toliau pateikiamos žinios apie kitas Mažvydo knygeles, saugomas įvairių kraštų bibliotekose. Pabaigoje yra Mažvydo „Katekizmo“ Vilniaus universiteto bibliotekai įsigijimo istorija iš Odesos ir jos išleidimo 450-ųjų metinių paminėjimas Lietuvoje ir kituose kraštuose.

Kiti trys „Lithuanicos“ skyriaus straipsniai: S. Alexandrowicziaus „Józefo Narownicziaus-Naronskio, Lietuvos ir Rytų Prūsijos topografinės kartografijos kūrėjo, kilmė“, K. Nierzwickio „Kartūzų“ vienuolyno Sanctae Crucis prope Berezam knygų rinkinys Nacionalinėje bibliotekoje Varšuvoje“, S. Kalemkos parengtas „Paslaptingas Ignaco Kliukovskio 1831 m. sukilimo Lietuvoje dienoraštis“. Pastarajame pateikiama I. Kliukovskio rankraščio, esančio Lenkų bibliotekoje Paryžiuje, likimo istorija, duomenų apie autorių, skelbiama dienoraščio ištraukų. Kitų skyrių straipsniuose nagrinėjama lenkų knygų ir bibliotekų istorija XVII–XX a.

Taigi šiuo tomu buvo pagerbti du iš Lietuvos kilę knygų tyrinėtojai, paskelbta šiek tiek lituanistikos ir ypač daug Lenkijos knygų istoriją nagrinėjančių straipsnių.

Vacys Milius

Tomasz T o r b u s. Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte. Bd. 11. München: R. Oldenbourg Verlag, 1998. 956 p.

Po Antrojo pasaulinio karo Prūsijos istorija dėl susiklosčiusių politinių aplinkybių tapo primiršta. Iki pat mūsų dienų daugiausia pasitenkinama senų darbų perleidimu, kompiliaciniu jų pakartojimu arba atsiminimų pobūdžio knygų leidyba. Originalių darbų reta. Apytiksliais skaičiavimais, pasaulyje iš senosios Prūsijos istorijos per metus pasirodo vos viena nauja knyga. Toliau aptariamas darbas kaip tik priklauso šiai retai leidinių rūšiai. Tai gana įspūdinga vidutinio dydžio, arti tūkstančio puslapių knyga, išleista kokybiškai, kaip įprasta vokiečiams. Jos autorius, kaip jis trumpai pristatomas įvade bei knygos aplanke, yra vidurinės kartos (gimęs 1961 m.) lenkų mokslininkas Tomaszas Torbus, meno istoriją studijavęs Varšuvoje ir Hamburge. Ten 1997 m. jis apgynė disertaciją apie Vokiečių ordino konventines pilies Prūsijoje. Jos pagrindu parašyta ši knyga. Savo tematika tai daugiau į architektūros istoriją (laikas šį mokslą išskirti į atskirą ir lietuvių kalba įvardyti vienu žodžiu) orientuotas darbas su gausiomis istorinėmis nuorodomis bei pavieniais archeologinių tyrimų intarpėliais. Atsižvelgiant į darbo pobūdį ir didžiulę jo apimtį, deramai dalykiškai jį recenzuoti galėtų tik architektūros istorikas. Tačiau kadangi knyga gana svarbi Lietuvos istorijos tyrinėtojams ir Lietuvoje mažai žinoma, nors bendrais bruožais apžvelgsime.

Aptariamasis T. Torbuso darbas susideda iš dviejų dalių: pagrindinio tyrimų darbo (p. 11–330) bei katalogo ir iliustracijų (p. 331–953). Pabaigoje yra 2 puslapių santrauka lenkų kalba (p. 955–956). Abi knygos dalys glaudžiai viena su kita susijusios ir viena kitą papildo.

Pagrindinė dalis sukonstruota tradiciniu gerai parengtiems disertacinio pobūdžio darbams būdingu stiliumi su gausiomis nuorodomis (iš viso 1669 pozicijos). Įvade (p. 15–51) aptariamas darbo tikslas ir metodai, tyrinėjimų apžvalga, ginčytini Vokiečių ordino istorinio ir kultūrinio vaidmens klausimai, bendra Ordino istorija ir pilių likimas po 1525 m. Pilių istorija dėstoma griežtai chronologine tvarka pagal jų pastatymo laiką. Visas jų intensyvaus gyvavimo laikotarpis dalijamas į 7 dalis pagal bendrą pilių raidą. Tai netaisyklingos: Torunė, Balga (1242–1250); ankstyvosios Kulmo: Kulmas, Engelsburgas, Birgelava, Graudencas (apie 1250–1275); pirmosios keturkampės: Elbingas, Brandenburgas, Marienburgas, Lochštedas (1270–1300); susiformavusios: Papau, Laipė, Šėnzė, Golubas (1280–1300); klasikinės: Mėvė, Redenas, Štrasburgas (1300–1330), vietinės: Šlochau, Švecas, Klaipėda, Gdanskas, Tuchelis, Nesau (1225–1350) bei vėlyvosios: Osterodė, Labguva, Tepliava, Įrutis, Ortenburgas, Barta, Reinas, Ragainė (1350–1410) konventinės pilys. Vienas skyrius (p. 249–294) skirtas Ordino rezidencijoms: Elbingui, Marienburgui, Kėnigsbergui aptarti.

Galiausiai pilys apžvelgiamos kaip statiniai pagal jų planinę struktūrą, įskaitant ir statybines medžiagas.

Du trečdalius knygos sudarantis katalogas pirmiausia vertingas kaip labai įvairiapusiška ir išsami informacija apie visas Ordino konvento tipo pilis. Dauguma jo skirta turimai medžiagai apie šias pilis. Abėcėline tvarka pagal pavadinimus aptariamose pilyse kiekvienos jų pateikiami istoriniai duomenys (iki mūsų dienų) su nuorodomis į šaltinius ir literatūrą, detalus pilies pastatų aprašymas, datavimo ir tyrinėjimų apžvalga, literatūra, iliustracinė medžiaga (daugiausia planai ir brėžiniai) (p. 335–702). Atskirai p. 718–879 pateikiamos 286 fotografijos, daugiausia ikikarinės iliustracijos, iš kurių 30 spalvotų su dabartiniais pilių ar jų dalių vaizdais (p. 718–732). Papildomai p. 703–717 palyginimui pateikiamos 23 pilių iš kitų vietovių iliustracijos. Katalogo gale pridėtas trumputis populiariausių sąvokų žodynelis (p. 871–873), bendrajai orientacijai svarbus vokiečių-lenkų ir lenkų (rusų)-vokiečių vietovardžių žodynelis (p. 874–878) ir išsami bibliografija, įskaitant šaltinių sąrašus (p. 881–935). Pokarinės lenkiškos architektūrinės atskaitos kažkodėl išskirtos į atskirą inventorių grupę (p. 930–935). Katalogo pabaigoje yra iliustracijų šaltiniai (p. 936–938), bendra tik istorinio laikotarpio asmenų asmenvardžių ir vietovardžių rodyklė (p. 939–953).

Bene svarbiausias T. Torbuso darbo privalumas yra tas, kad jis susistemino visas iki šiol turimas žinias apie konventines Ordino pilis. Konventinėmis pilimis vadinašios pilys, kuriose reziduodavo konventas – vienuoliška draugija iš mažiausiai 12 Ordino brolių ir 6 kunigų ir kuriam funkcionuoti reikėjo atitinkamų patalpų: koplyčios, kapitulos menės, remterio (valgomojo) ir dormitorijaus (miegamojo). Paprastai būdavo ir firmarijus (ligoninė), komtūro patalpos, zakristija. Šis pilių tipas XIII–XIV a. išsiskyrė savita planine struktūra: keturkampiu jų planu su prie išorinių gynybinių sienų priglaustomis patalpomis. Tarptautinis knygos privalumas yra tas, kad pokarinių lenkų tyrinėtojų sukaupta medžiaga paskelbta Europos mokslininkams. Tai nėra tik autoriaus duoklė gimtajam kraštui. Visa Prūsijos (Ordino valstybės) istorija gana vienareikšmiškai rodo, kad pagrindiniai jos centrai buvo toje dalyje, kuri po Potsdamo taikos sutarties atiteko Lenkijai. Iš Kulmo žemės Ordinas pradėjo Prūsijos nukariavimus. XV a. svarbiausi regiono įvykiai sukosi būtent Pavyslyje plačiaja prasme. Ir vėliau šis regionas buvo pagrindinė Prūsijos valstybės ekonominė bazė. Viduramžių laikotarpiui paryškinti galime pasitelkti ir elementarius apskaičiavimus. Iš 44 konventinių Prūsijos pilių 35 (80%) pilys yra dabartinės Lenkijos teritorijoje (atitinkamai 34 ir 29 (85%) Ordino). Tačiau vien istorinės realijos nepaaiškina XX a. II pusės medžiagos trūkumo iš šiaurinės Prūsijos dalies – dabartinės Kaliningrado srities. Ir nors jos kaip uždaras pasienio zonos statusas buvo panaikintas dar 1961 m. balandžio 20 d., istorijos mokslui ji tebėra uždaras regionas. Štai paprasčiausi apskaičiavimai vien pasitelkus T. Torbuso knygos panaudotą literatūrą. Pokarinių Lenkijos spaudoje pasirodžiusių publikacijų apie Prūsijos pilis lenkų kalba jame yra apie 140 (įskaitytos

tik tokios, iš kurių pavadinimo matyti, kad jos susijusios su Prūsijos pilimis arba jų tyrinėjimais), o publikacijų apie Kaliningrado srities pilis – vos 3. Pastarąsias galime paminėti ir plačiau. Tai tik vienas straipsnis (Svetlanos Kovol), nes kiti du darbai (Fridos Gurevič ir Vladimiro Kulakovo) yra archeologiniai ir juose beveik nieko apie pilis nerandame. Objektvumo dėlei šias publikacijas perskaičiau vienai atitinkamame krašte esančiai piliai gaunama atitinkamai 4 ir 0,33 (skaičiuota nuo 3 publikacijų). Komentarai nereikalingi. Net ir Lietuva, turėdama vos vieną konventinę pilį ir medžiagą skelbdama užsieniečiams nelabai suprantama lietuvių kalba, su dviem V. Žulkaus publikacijomis atrodo daug geriau nei Kaliningrado sritis. Nelabai panašu, kad T. Torbus būtų sąmoningai nepanaudojęs medžiagos apie Kaliningrado srities pilis, jeigu tokia būtų buvusi. Juk panaudoti net reti 1964 m. parengti 4 mašinraštiniai darbai apie Balgos, Labguvos, Ragainės ir Teplivos pilis (p. 886, Altschuler), o kamšant informacijos spragas pasinaudota net vokišku 1990 m. Vilniuje išleistu kelionių vadovu po Lietuvą ir Rytprūsius. Tačiau tuštumos delnu neuždengsi.

Dabartinėje Lietuvos teritorijoje yra viena konventinė pilis – Klaipėda. Tiksliau, tai tik piliavietė, nes pilis XVI a. antrojoje pusėje buvo perstatyta į bastioninę, o XIX–XX a. pradžioje nugriauta. Jau vien dėl šios priežasties T. Torbus jai negali skirti daugiau dėmesio – nėra medžiagos. Ji aprašoma vos 6 knygos puslapiuose ir pateiktos 2 iliustracijos. Ir nors autorius žino pagrindinius V. Žulkaus darbus ir jais remiasi, vis dėlto liko praleistas svarbus darbas „Lietuvos pilys“¹. 1975–1981, 1986 m. ir nuo 1993 m. vadovaujant V. Žulkui vyksta planingi Klaipėdos pilies archeologiniai tyrinėjimai. Pirmojo laikotarpio jie trumpai apibendrinti ir T. Torbusui žinomi². Antrojo Klaipėdos pilies tyrinėjimo etapo pirminiai rezultatai irgi publikuojami³. Šie straipsneliai (bent jau pasirodę iki 1997 m.) T. Torbusui tebėra nežinomi. Šiaip tai nedidelė bėda, tačiau tai rodo, kad, rašydami tik lietuviškai apie Prūsijos ir Ordino laikų istoriją ir palikimą, Europai dar ilgai būsime nežinomi.

Aptariamoji T. Torbuso knyga visam Rytų Pabaltijo regionui yra labai svarbus darbas, padedantis geriau pažinti kai kuriuos čia atneštos vokiškos kultūros aspektus. Labiau pažindami buvusių kaimynų istoriją, daugiau žinosime ir apie savąją.

Gintautas Z a b i e l a

¹ A. T a u t a v i č i u s, Klaipėdos pilis, *Lietuvos pilys*, Vilnius, 1971, p. 277–300.

² V. Ž u l k u s, *Klaipėdos senojo miesto raidos modelis*, Vilnius, 1991, p. 7–39.

³ V. Ž u l k u s, Kasinėjimai Klaipėdos piliavietės princo Fridricho bastiono poternose, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*, Vilnius, 1994, p. 205–207; V. Ž u l k u s, Klaipėdos pilies liekanų tyrimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, Vilnius, 1996, p. 193–196; V. Ž u l k u s, Klaipėdos piliavietės kasinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 268–270; V. Ž u l k u s, Klaipėdos piliavietės tyrinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*, Vilnius, 2000, p. 364–369.

Война и политика. 1939–1941 / Рос. АН. Ин-т Всеобщей истории, Тель-Авивский ун-т, Центр Каммингса по исследованию России и стран Восточной Европы; отв. ред. акад. А. О. Чубарьян. Москва: Наука, 1999. 495 с. 1000 экз.

Rusijos mokslų akademija ir Tel Avivo universitetas išleido didelės apimties straipsnių rinkinį, skirtą Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykiams Antrojo pasaulinio karo metais iki Vokietijos armijos įsiveržimo į Rusiją. Knygos chronologija apima vos dvejų metų laikotarpį, tačiau savo tematika ir klausimų analize liečia Vokietijos ir Rusijos santykių fone vykusius įvykius visoje Europoje. Taigi analizuojamų problemų labai daug. Geopolitiniu požiūriu apima teritoriją nuo Suomijos iki Balkanų ir Turkijos. Didelis ir autorių kolektyvas. Jų net 34. Be rusų ir Izraelyje gyvenančių iš Rusijos kilusių istorikų, yra anglų, prancūzų, suomių, amerikiečių tyrinėtojai. Todėl straipsnių tematika, nors ir skirta vienai temai – Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykiams, liečia daugelį Europos valstybių, atspindi dviejų agresyvių gigantų politikos poveikį atskiroms mažesnėms ir didesnėms valstybėms, jau suspėtomis įtraukti į karo mėsmales ir dar nepasidalytoms tarp A. Hitlerio ir J. Stalino. Neapeita ir Baltijos valstybių situacija tuo sudėtingu laikotarpiu. Ji ir paskatino plačiau susipažinti su šiuo nauju veikalu ir jį pristatyti mūsų Respublikos istorikams. Manau, pirmiausia knyga turėtų būti įdomi tiems, kurie domisi visuotinės istorijos problemomis arba minėto laikotarpio Lietuvos istorija. Knygoje paskelbti naujausi užsienio istorikų tyrinėjimai leis plačiau suvokti 1939–1941 m. situacijos sudėtingumą.

Labai teigiamu veikalą dalyku laikyčiau šaltinių bazę. Straipsniuose panaudota daug atsiminimų, archyvinių dokumentų, kurie toli gražu ne visi mūsų skaitytojui žinomi. Faktinės medžiagos gausa atskleidžia dažnai visai neįtikėtinų situacijų ir sprendimų, tiek sovietinės, tiek hitlerinės politikos vingių, kartais labai skaudžiai atsiliepusių tarptautiniams santykiams Europoje, ir ne tik joje.

Knygoje „Karas ir politika“ didžiausias dėmesys, teisingiau, daugiausia straipsnių skiriama vienam klausimui: ar Sovietų Sąjunga 1941 m. gegužyje ruošėsi pulti Vokietiją? G. Gorodeckio (Izraelis), H.-A. Jacobseno (Vokietija), M. Garejevo (Rusija), J. Gorkovo, J. Siomino, B. Sokolovo (Rusija), R.-D. Müllerio (Vokietija), A. Čubarjano, I. Lebedevo (Rusija) ir kitų straipsniuose daug dėmesio skiriama tai tematiškai. Knygos pabaigoje įdėtas M. Miagkovo straipsnis apie Antrojo pasaulinio karo rusų istorikų asociacijos posėdį, kuriame buvo aptariami prieškariniai SSSR operatyviniai planai. Jų, pasirodo, nuo 1924 m. būta net 15 (J. A. Gorkov, J. N. Siomin. „Apie karinius operatyvinius SSSR planus Didžiojo Tėvynės karo išvakarėse. Nauji archyviniai dokumentai“).

Šio pobūdžio straipsniai išprovokuoti rusų žvalgybininko, pasitraukusio į Angliją, V. Rezuno (Suvorovas. „Ledlaužis“, liet. k. II leid. 2000) ir kitų knygoje paskelbtų

sensacingų faktų apie tai, kad 1940 m. rugsėjo 18 ir 1941 m. gegužės 15 d. Stalinas patvirtino armijos Generalinio štabo parengtą konkretų operatyvinį strateginio armijos išdėstymo planą, kuriuo turėjo vadovautis armijos vadovybė karo su Vokietija atveju. Plane buvo numatytos ir puolimo, ir gynimosi galimybės. Plačiau tuo klausimu straipsniuose esančių prieštarų vertinimų neaprašysime. Tik reikia pažymėti, kad dauguma ir vokiečių, ir rusų istorikų neigia Stalino sumanymą pulti 1941 m. vasarą Vokietiją, ir įrodinėja atvirkščiai, jog jis po nesėkmių Šiaurės kare su Suomija darė viską, kad išlaikytų gerus santykius su Hitleriu ir atidėtų karo su Vokietija neišvengiamumą kuo ilgesniam laikui. Tačiau kai kurie ir rusų, ir vokiečių istorikai pažeiria nemažai archyvuose surastų naujų konkrečių faktų, kurie tą mintį patvirtina. Taigi diskusija tuo klausimu vyksta, ir ji šioje knygoje tik atskleidė visą problemos neaiškumą. Vieningai istorikai sutaria tik dėl to, kad ir Stalinas, ir Hitleris siekė pasaulinio viešpatavimo. Stalinas, siekdamas išplėsti komunizmą ir Sovietų Sąjungos galią visame pasaulyje, o Hitleris – Vokietijos viešpatavimą, propaguodamas žydiškojo bolševizmo išnaikinimą.

Šią problematiką aptardami istorikai pateikė nemažai įdomių detalių apie V. Molotovo vizitą į Berlyną 1940 m. pabaigoje. Išanalizavo Rusijos ir Vokietijos santykių pablogėjimą, kilusį po kai kurio suartėjimo, pasirašius Molotovo-Ribbentropo paktus bei slaptus draugiškus protokolus 1939 m. rudenį, o 1940 m. nebesutariant dėl įtakos sferų Balkanuose bei Turkijoje ir Suomijoje. Po V. Molotovo vizito į Berlyną Hitleris pasirašė 5 mėnesių puolamojo karo Rusijoje žaibo planą, vadinamą „Barbarosa“, o Anglija ėmė ieškoti, kaip pagerinti santykius su Sovietų Sąjunga. Ne viename straipsnyje aprašoma S. Crippso misija į Maskvą su visomis jo kelionės ir derybų peripetijomis.

Nepajėgsime trumpoje recenzijoje aptarti visų naujų teiginių ar koncepcijų, tų, kurios liečia Lenkijos, Suomijos, Vengrijos, Rumunijos, Anglijos, Prancūzijos, Italijos, Jugoslavijos, apskritai Balkanų, Trijų pakto valstybių santykių su Rusija bei tarp minėtų valstybių karo metu kilusių problemų. G. Robertso, S. A. Robertso, Ž. A. Sutu, J. Kulkovo, V. Volkovo, J. Nevakivi, V. Marjinos ir kitų straipsniuose daug ta tematika naujos faktinės medžiagos ir išsamių apibendrinimų. Tačiau pasitaiko dar prosovietinių tezių, nors jos jau irgi kiek modernizuotos, įvilktos į ilgus prostalininės politikos aiškinimus ir teisinimus.

Knygoje pasitaiko net sensacingų dalykų. Pavyzdžiui, įrodinėjamas ir kartu neigiamas Stalino susitikimas su Hitleriu 1939 m. rugsėjyje Lvove. Pateikiama gana įtikinamų faktų, kad jie tikrai susitiko, bet šalia ir tokio susitikimo galimybę neigiančių teiginių. Žodžiu, veikalas parašytas nauju, nebebūdingu sovietinei historiografijai stiliumi. Sutelkiama prieštaringa medžiaga, verčianti skaitytoją suklusti, suabejoti, ar patikėti, ar pasirinkti jį labiausiai įtikinusius teiginius. Skaitytojų pamąstymams šios knygos 32 straipsniuose vietos yra...

Mus labiausiai domina A. Orlovo straipsnis „SSSR ir Pabaltijys. 1939–1940“ ir kitų autorių straipsniuose kai kurios užuominos apie sovietinių rusų diplomatų ir Stalino politiką Baltijos šalių atžvilgiu, kilus Antrajam pasauliniam karui.

A. Orlovo nepažįstu, jo amžius ir mokslinis vardas man nežinomi, tačiau koncepcijos susipynusios. Jau straipsnio įvadinėje dalyje, paneigdamas šiuolaikinę estų, latvių, lietuvių ir kitų istoriografiją, jis teigia, kad sudėtingi tautinių interesų labirintai, valios, ambicijų, valstybių veikėjų bei politinių vadovų tarpusavio intrigu, žvalgybų tarnybų susidūrimai atsispindėjo tuo metu Pabaltijyje vykusiuose procesuose. Istorikų nuomonės čia skiriasi, tačiau daugiausia liečiami moraliniai-politiniai sovietiniai ir pabaltijiečių santykiai. Tai, kad stalininė diplomatija neatitiko tarptautinių normų, straipsnio autoriaus nuomone, reikia aiškinti, bet ligšiolinė vyraujanti nuostata yra vienpusiška. Pažeidžiami istoriografijoje priimti objektyvizmo ir istorizmo principai. Lieka neišaiškinti klausimai, kodėl vyko būtent taip, o ne kitaip. Kokį matė pasaulį ir kuo remdamiesi vienaip ar kitaip elgėsi priimdami savo sprendimus politikai, diplomatai, kariškiai?

Tokio pobūdžio klausimą išsikėlęs autorius imasi jį plačiau analizuoti. A. Orlovas teigia, kad aiškinantis SSSR ir Baltijos respublikų santykius reikia atsižvelgti į visus to meto tarptautinės politikos aspektus ir atskirų valstybių vidaus politiką, jų tarpusavio santykius ir ryšius. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Sovietų Sąjungos vyriausybė ne tik vadovavosi kompleksu susitarimų, susijusių su nepuolimo paktu, sudarytu su Vokietija, ir slaptu 1939 m. rugpjūčio 23 d. protokolu, bet ir atsižvelgė į realią situaciją, susiklosčiusią tuo metu. Svarbiausias jos tikslas buvo realizuoti savo geopolitinius siekius laikantis slaptąjo protokolo „interesų sferos“, ir nesuteikti galimybės pasaulio visuomenei apkaltinti SSSR neutraliteto laužymu, kurį ji buvo paskelbusi.

A. Orlovas teigia, kad po to, kai buvo su Vokietija pasirašyta rugsėjo 28 d. sutartis dėl draugystės ir sienos, pagal kurią Lietuva atiteko Sovietų Sąjungos „interesų sferai“, svarbiausias SSSR uždavinys buvo praktiškai įgyvendinti sovietų ir vokiečių susitarimą Pabaltijyje. Tą klausimą reikėjo spręsti kuo greičiau, nes padėtis Europoje buvo visiškai neaiški ir pilna netikėtumų. Tokioje situacijoje SSSR interesai reikalavo, kad Estija, Latvija ir Lietuva būtų ne priešės, ne neutralios valstybės, o sovietų sąjungininkės. Taigi, kaip matome iš atpasakoto teksto, jau straipsnio pradžioje išryškėja sena stalininė komunistinės valstybės diplomatijos, sovietinės agresijos teisinimo tendencija.

Toliau autorius teigia, jog sovietinei vyriausybei buvo svarbu veikti greitai ir pragmatiškai, kad nepatektų į tarptautinio konflikto sūkurį. Be to, reikėjo laikytis tarptautinės teisės normų. Todėl Raudonoji armija įsiveržė į Lenkiją tada, kai Lenkijos vyriausybė, su kuria 1932 m. buvo sudarytas nepuolimo paktas, nebevaldė šalies, o emigrantinė lenkų vyriausybė Londone, kurią pripažino ir sovietinė vyriausybė, dar nebuvo sukurta.

Rusų istorikas kartoja senus teiginius, kad padėtis Pabaltijyje toli gražu nebuvo ideali, kokią stengiamasi parodyti tų šalių istorinėje literatūroje. Visose trijose respublikose stipriai reiškęsi klasiniai prieštaravimai, autoritariniai režimai netenkinio liaudies masių. Tas konfliktas dar labiau brendo susiklosčius neaiškiai prasidėjusio karo sukeltai situacijai. Pabaltijys buvo tarp SSSR ir Vokietijos, o karo tarp jų galimybę matė visa Europa. Todėl Pabaltijo respublikos negalėjo likti izoliuotos nuo to meto įvykių Rytų Europoje. 1938–1939 m. Vokietijos karinės agresijos į Pabaltijo valstybes galimybę visi laikė realia. Tam teiginiui įrodyti autorius pasitelkė sovietinių diplomatų bei sovietinės žvalgybos pranešimus iš Didžiosios Britanijos, Vokietijos, Baltijos respublikų. Apskritai reikia pasakyti, kad faktų savo teiginiams paremti A. Orlovas straipsnyje negaili.

Įdomūs mums jo teiginiai apie tai, kad kai J. Ribbentropas su V. Molotovu 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. rašėsi pakto apie nepuolimą tekstą, slaptą protokolą ir vykdė derybas Maskvoje, sovietinė vadovybė konkrečiau būsimų santykių su Baltijos šalimis plano neturėjo. Buvo tik pažymėta tarp Vokietijos ir SSSR „įtakos sferos“ pagal slaptąjį protokolą Sovietų Sąjungos įtakai atiduota Suomija, Estija ir Latvija. SSSR siena su Vokietija ėjo šiaurine Lietuvos siena su Latvija. Be to, abi susitariančios šalys pripažino Lietuvos interesus Vilniaus krašte ir Vilniuje. Autorius iš to daro išvadą, kad, kilus vokiečių ir lenkų konfliktui, vokiečių kariuomenė negalėjo įeiti į Latviją, Estiją ir Suomiją ir sukelti pavojų Sovietų Sąjungos saugumui. Tačiau tuo metu Stalinas ir jo patarėjai dar neįsivaizdavo, kokios politikos laikytis Pabaltijyje toliau ir kokias formas įgis sovietų ir vokiečių santykiai.

Geopolitiniai ir kariniai strateginiai SSSR interesai Pabaltijyje galėjo būti realizuojami keliais būdais: sudarytos abipusės sutartys, karinės ir savitarpio pagalbos; įvesti tose šalyse prosovietiniai režimai; įjungti tas šalis į SSSR. Kaip matyti iš tolesnės įvykių raidos, visi trys būdai sovietinės diplomatijos buvo panaudoti praktikoje. Greta to autorius, teisindamas sovietinę politiką, pažymėjo, kad, pasirinkdamas savitarpio santykių su trimis Baltijos valstybėmis tą ar kitą formą, Kremlius vadovavosi ne tik ekspansionistine Maskvos politika, bet ir Pabaltijo šalių vidaus padėtimi bei tarptautine situacija. Taigi kartojama ta pati sena dainelė...

Politinį Stalino-Molotovo kursą Pabaltijo respublikų atžvilgiu A. Orlovas dalija į keturis etapus: nuo pakto sudarymo 1939 m. rugpjūčio 23 d. iki rugsėjo mėn. pabaigos – spalio pradžios; nuo 1939 m. spalio iki 1940 m. birželio vidurio; nuo birželio vidurio iki 1940 m. liepos pradžios; nuo liepos vidurio iki 1940 m. rugpjūčio pradžios.

Pirmajame etape sovietinė vyriausybė svarbiausiu uždaviniu laikė neleisti vokiečių ekspansijos į Pabaltijį. Kitiems Maskvos sprendimams lemiama reikšmę turėjo tai, kad vermachtas žaibiškai sumušė lenkus, vyko „keistas karas“ Vakaruose vietoj laukiamų aktyvių Vokietijos veiksmų, taip pat informacija apie vokiečių tikslus Pabaltijyje, daugiausia Lietuvos atžvilgiu. Autorius teigia, kad pačiame Lenkijoje vykstan-

čio karo įkarštyje Hitleris nusprendė paversti Lietuvą Vokietijos protektoratu ir rugsėjo 25 d. išleido direktyvą Nr. 4, kurioje pareikalavo sutelkti kariuomenę Rytų Prūsijoje ir pasirengti veržtis į Lietuvą. O tai kėlė grėsmę rusų armijai, sutelktai Vakarų Baltarusijoje. Tam sutrukdyti sovietinei vyriausybei reikėjo imtis skubių priemonių. Ir kaip tik tą dieną, kai Hitleris priėmė minėtą direktyvą, Stalinas, kalbėdamasis su Vokietijos atstovu Maskvoje Schulenburgu, pasiūlė vokiečiams Lenkijos teritoriją iki Bugo, Liublino ir dalį Varšuvos vaivadijų mainais už Lietuvą. Tada ir buvo priimti ryžtingi stalininiai sprendimai dėl „Pabaltijo problemos“. Rugsėjo 27–28 d. pasitarimuose abi šalys parengė ir pasirašė sutartį „Dėl draugystės ir sienos“. Ja Lietuva buvo įjungta į SSSR interesų sferą. Už tai autorius giria Stalino politiką nurodydamas, kad vokiečiai buvo sulaukyti atokiau nuo SSSR valstybinės sienos, kad jis sustiprino santykius su Trečiuoju reichu, nors SSSR nacionaliniams interesams labiau tiko neutraliteto pozicija. Naujos sienos nustatymas, kitaip negu buvo numatyta slaptajame protokole, ėjo etnografinė siena, išvesta dar lordo G. N. Curzono ir pripažinta Versalio sutartimi, o tai šią sieną darė „labiau patikima“ tarptautinės teisės požiūriu. Taigi išvada labai „diplomatiška“ ir pateiktas argumentuotas stalininės agresijos pateisinimas – taip pat.

Šitaip klostantis 1939 m. rugsėjo pabaigoje tarptautinei politikai, sovietinė vadovybė ėmė keisti savo politikos metodus Pabaltijo šalių atžvilgiu. Į pirmą vietą ji iškėlė karinio pobūdžio reikalavimus. Pareikalavo iš Baltijos respublikų vyriausybių, kad jų teritorijoje būtų dislokuoti kai kurie kariniai sovietiniai daliniai ir leista įkurti karines jūrų bazines. Tikslas buvo apsaugoti šį regioną nuo vokiečių ekspansijos ir sukurti strateginį placdarmą numatomam SSSR karui su Vokietija. Tai senai frazei įrodyti pasitelkiamas net JAV pasiuntinio Latvijoje ir Estijoje atsitiktinis pasakymas. Jame J. Wiley's 1939 m. spalio 17 d. pranešė į Vašingtoną, kad „Pabaltijyje sovietinė politika taip pat gali būti vertinama pozityviai. Vokietijos pozicija Baltijos šalyse buvo kuriama daugiau kaip septynis amžius. O dabar vienu šuoliu ji prarasta... Aišku, kad Sovietų Sąjunga stengiasi mitriai Vokietijos atžvilgiu užimti tokią poziciją, kuria naudodamasi ji galėtų arba pagelbėti, arba sudaryti sunkumų, priklausomai nuo to, ką padiktuos jai savų interesų suvokimas“ (p. 196).

Toliau A. Orlovas jau atvirai teigia, kad tuo metu, kai Europoje liepsnojo karo ugnis, mažoms šalims išlaikyti neutralitetą buvo tik graži iliuzija. Dėl to Sovietų Sąjungos vadovybės, nedalyvavusios kare, savitarpio pagalbos pasiūlymą Pabaltijo šalių vyriausybės priėmė „kaip mažesnę blogybę“. Savitarpio pagalbos sutartys atitiko ne tik SSSR saugumo interesus, bet ir objektyviai Baltijos valstybių tikslus, nes bent dvejiems metams užtikrino joms taiką. Dėl to, autoriaus teigimu, taip džiaugsmingai, ypač Lietuvoje, kuri dar gavo Vilniaus kraštą, buvo sutikti Raudonosios armijos įgulų kariai... Be to, Estijoje ir Latvijoje buvo sukoncentruota 25 tūkst. Raudonosios armijos karių, o Lietuvoje tik – 20 tūkst. Matote, kaip kilnu, tik truputį daugiau negu Baltijos respublikų turėta savos kariuomenės.

Pudruodamas Sovietų Sąjungos vyriausybės ir kariškių politiką Pabaltijo valstybių atžvilgiu, A. Orlovas teigia, kad sutartimis nebuvo kėsinama į Estijos, Latvijos bei Lietuvos suverenias teises, nebuvo pažeidžiama tų šalių visuomeninė bei politinė santvarka, nes svarbiausias tikslas buvo, kad tų šalių teritorijos nebūtų paverstos placdarmu SSSR pulti iš Vokietijos pusės. Ir tam teiginiui įrodyti autorius pasitelkia sovietinius dokumentus – nurodymus SSSR atstovams ir karinių įgulų viršininkams Pabaltijo respublikose. Lietuvoje net buvo draudžiama sovietinių įgulų kariškiams išeiti už įgulų dislokacijos ribų.

Tačiau incidentų išvengti nepavyko. Kaip ir tai, jog kairiosios jėgos respublikose suaktyvino veiklą, o liaudis buvo nepatenkinta pasunkėjusia dėl karo Europoje ekonomine padėtimi. Tuo metu valdantieji Baltijos valstybių sluoksniai vietoj ankstesnės orientacijos į Londoną ir Paryžių vis labiau ėmė žvalgytis į Berlyną, plėtė, ypač po nepavykusio karo Suomijoje, antitarybinę veiklą, pažeidinėjo sutartis su SSSR, net padėjo Suomijai kare su ja. Estija ir Latvija leido savanoriams vykti į Suomiją kariauti prieš Raudonąją armiją. Iš Estijos dalyvavo 200 savanorių, iš kurių 150 buvo karininkai. Lietuva kaltinama jau mūsų istoriografijoje sovietmečiu sukurtais stereotipais – saugumo departamento direktoriaus A. Povilaičio kelione į Berlyną, kurioje Prezidento A. Smetonos nurodymu jis turėjo prašyti Vokietijos protektorato Lietuvai. Tuo tarpu Vokietijoje tuo metu buvo rengiamasi pulti SSSR, kuriami planai visiškai išnaikinti estus, latvius ir lietuvius. Autorius tam įrodyti pateikia 1941 m. balandžio 2 d. hitlerininkų memorandumą apie Rytų erdvės problemų sprendimą.

Visos tos aplinkybės vertė Sovietų Sąjungos vadovybę imtis skubių veiksmų savo pirmojo strateginio placdarmo stiprinimui ir Pabaltijo gynybai. Dėl to reikėjo Baltijos respublikose pakeisti politines jėgas ir įvesti tokius režimus, kurie neprieštarautų sovietinės karinės galios sustiprinimui tame regione. Taip atsirado SSSR notos 1940 m. birželio 14 d. Lietuvai ir tų pačių metų birželio 16 d. – Latvijai ir Estijai. Jose buvo pareikalauta neatidėliojant sudaryti tokias vyriausybes, kurios užtikrintų sąžiningą savitarpio pagalbos sutarčių su SSSR vykdymą. Be to, sovietinė vyriausybė pareikalavo leisti padidinti Raudonosios armijos kariškių skaičių Pabaltijyje. Jau 1940 m. birželio 17 d. papildomi Raudonosios armijos ir laivyno daliniai: 10 šaulių divizijų, 7 tankų brigados ir Baltijos laivyno eskadra įžengė į Pabaltijį.

Sovietiniai politikai ir diplomatai Baltijos šalių okupaciją aktyviai ėmė teisinti galima Vokietijos ekspansija į Pabaltijį. Įdomu tai, kad šis sovietinės diplomatijos žingsnis A. Orlovo aiškinamas pasiremiant užsienio dokumentais – JAV pasiuntinio Lietuvoje pranešimais apie vokiečių armijos telkimą Rytų Prūsijoje ir objektyvią Sovietų Sąjungos politiką gintis. Pats straipsnio autorius, kaip ir ankstesnioji sovietinė istoriografija, teisina gynimosi nuo vokiečių agresijos svarbą, remdamas papildomų Raudonosios armijos dalinių įvedimą ir reikalavimą suformuoti naujas vyriausybes Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. Tačiau greta pateikia naujų minčių, teigdamas, kad

nereikėjo sovietinei vyriausybei naudoti šiurkščių ultimatumo formų savo 1940 m. birželio mėnesio notose Baltijos valstybėms.

Be to, jis atskleidžia sovietų imperines nuostatas, kurias ryškiai iliustruoja A. Ždanovo veikla Estijoje, kai jis aktyviai dalyvavo kuriant naują prosovietinę vyriausybę, taip pat V. Dekanozovo veikla Lietuvoje ir A. Vyšinsio Latvijoje. Tačiau čia pat, kaip jo straipsnyje būdinga, ima teisinti sovietinės okupacinės valdininkijos ir sovietinės vyriausybės metodus, nurodydamas, kad jėgos politiką naudojo tuo metu ne tik SSSR, bet ir kitos totalitarinės valstybės, net buržuazinės demokratijos šalys. Greita sovietinės diktatūros ir kitų režimų bei demokratiškos šalių politinį šiurkštumą, mažesnių šalių okupaciją teisindamas kariniais strateginiais prioritetais, straipsnio autorius neužmiršo pažymėti tai, kad tie tikslai į antrą vietą nustumė teisines tarpvalstybines normas.

A. Orlovas ir toliau sovietinės vyriausybės veiksmus Pabaltijyje 1940 m. vasarą teisina Vokietijos kariniu-politiniu aktyvumu, nurodydamas, kad buvo pergrupuojama kariuomenė Lenkijoje ir Rytų Prūsijoje ir telkiama prie Lietuvos sienos. Karinės pajėgos net buvo sumažintos Prancūzijoje. Baltijos jūroje vokiečių kreiseriai, įvedus sovietinius dalinius į Pabaltijį, imti telkti Suomii ir Rygos įlankų rajonuose, priklausiusiuose sovietų interesų zonos, jie ėmė kontroliuoti Baltijos valstybių krovinius, gabenamus į Švediją. Jis pateikė Anglijos politikos palankumo sovietinei vyriausybei Pabaltijo okupacijos metu faktą: W. Churchillio laišką J. Stalinui, kuriame buvo siūlyta bendradarbiauti aiškiai matomos vokiškosios agresijos atveju.

Kai dėl Baltijos valstybių politikos, tai straipsnio autorius nurodo, kad nors sovietinės vyriausybės žingsniai neatitiko moralės normų ir tarptautinės teisės nuostatų, tačiau Estijos, Latvijos ir Lietuvos vyriausybės ultimatumus priėmė, nė viena vyriausybė nesipriešino naujų Raudonosios armijos dalinių atėjimui, nė vienos respublikos vyriausybė nepaliko krašto, kad įsteigtų emigracijoje savo valdžią – tarptautinės teisės subjektą, kaip tai padarė Lenkijos vyriausybė. Dauguma gyventojų, suprasdami Vokietijos okupacijos pavojų, SSSR laikė savo gynėja nuo hitlerinės agresijos. Stiprėjo kairiosios jėgos prieš autoritarinius tų kraštų režimus. Demokratinė opozicija reikalavo, kad vyriausybė atsistatydintų. Mitinguose ir demonstracijose pradėtos formuoti liaudies vyriausybės. Karo sąlygomis sudarytoji izoliacija nuo Vakarų Europos ir Raudonosios armijos buvimas Pabaltijyje neleido respublikų vyriausybėms tikėtis pagalbos iš užsienio, todėl procesas vyko taikiai. Ankstesniosios politinės jėgos buvo priverstos užleisti kelią kitoms, demokratinėms. Tačiau naujosios vyriausybės ir valdžios aparatas buvo dvilypis. Jame buvo žmonių, kurie savo orientacija ir tikslais laikėsi nacionalinių nuotaikų, bet jie buvo reikalingi Maskvai, kad naujoji vyriausybė naudotųsi kai kuriuo Lietuvos visuomenės pasitikėjimu, bet kuriais visai nepasitikėjo Maskva ir jos įgaliotiniai Lietuvoje. Antrą grupę sudarė visiškai atsidavę socializmo siekiam komunistai. Dauguma gyventojų sovietines priemones priėmė lojaliai.

Taikų valdžios pasikeitimą, naujosios vyriausybės įstatymiškumą pripažino pasaulio valstybės. Lietuvoje liaudies vyriausybę pripažino visos 19 Europos valstybių, su kuriomis ji palaikė diplomatinius santykius. Berlynas net neprieštaravo, kai kartu su Besarabija į SSSR sudėtį buvo įjungta Šiaurės Bukovina, kuri nefigūravo slaptajame protokole ir niekada nepriklausė Rusijai.

Matydamas, kad Hitleris ramiai prarijo sovietinės valstybės mestelėlą 1940 m. vasarą piliulę, Stalinas ryžosi žengti dar vieną atvirą žingsnį. Prasidėjo Kremliaus veiklos ketvirtasis etapas – perėjimas nuo lojalios SSSR politikos demokratiškos Baltijos valstybių atžvilgiu prie Estijos, Latvijos ir Lietuvos įjungimo į SSSR sąjunginių respublikų teisėmis. Estijos, Latvijos ir Lietuvos okupacija padėjo pagerinti dislokuotų kariuomenės dalių vadovavimą Pabaltijyje, susidoroti su opozicija tose šalyse, įgyvendinti jose stalinizmo dvasia socialistinius pertvarkymus. Toliau kartodamas senosios istoriografijos teiginius, A. Orlovas aprašo visose trijose respublikose įvykdytus liaudies seimų rinkimus, paskelbusius sovietinės valdžios įvedimą ir norą įstoti į SSSR. 1940 m. rugpjūčio pradžioje jų norą SSSR Aukščiausioji taryba patenkino. Taip buvo galutinai apiformintos Baltijos respublikos SSSR sąjunginių valstybių statusu. Šitokiais būdais buvo sėkmingai įgyvendinti Maskvos tarptautinės politikos siekiai.

Kartodamas, kaip jau iš atpasakoto teksto matome, kartais naujais faktais pagrįstas, bet senas rusų, ir ne tik jų, sovietinės istoriografijos tezes, straipsnio autorius bent vienoje vietoje pasirodo esąs novatorius. Jis teigia, kad 1940 m. vasarą sovietinė vyriausybė neparodė pakankamai išminties. Kai Raudonosios armijos įvedimas suteikė didelį strateginį laimėjimą, kursas Baltijos respublikas įjungti į SSSR tapo stambiu politiniu sovietinės valdžios apsisiskaičiavimu. Tarptautinė politika tai įvertino kaip aneksiją, kaip komunistinės valstybės imperinių ambicijų įgyvendinimą, kaip totalitarinės valdžios veiklą, kaip siekimą padidinti socialistinių respublikų skaičių. Reakcija į tai buvo žaibiška. Paaštrėjo SSSR santykiai su Anglija ir JAV, su tomis šalimis, kurios buvo potencialios sąjungininkės. Ir tai įvyko kaip tik tuo metu, kai vis aiškiau brenė prieštaravimai tarp SSSR ir Trečiojo reicho, kai situacija reikalavo visais atžvilgiais gerinti santykius su Vakarais. Šį žingsnį straipsnio autorius vertina kaip didelę SSSR vyriausybės klaidą, kurią ilgai lydėjo susikomplicavę santykiai su Baltijos respublikomis. Skubus Baltijos šalių įjungimas į SSSR, skubotas stalininio socializmo modelio įgyvendinimas paaštrino vidaus situaciją, o tai negatyviai atsiliepia Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje net mūsų dienomis. Taigi, sakyčiau, rusų skaitytojui pateikiamas bent vienas modifikuotas stalininės politikos Baltijos šalių atžvilgiu vertinimas. Manau, kad jis inspiruotas mūsų politikų ir istorikų.

Reikia teigiamai vertinti ir tai, kad A. Orlovas neneigia slaptųjų Ribbentropo-Molotovo protokolų egzistavimo, kaip tai daro kai kurie kiti rusų istorikai, paskelbę straipsnius šioje knygoje. Pavyzdžiui, A. Čubarjanas straipsnyje „Sovietinė užsienio

politika (1939 m. rugsėjo 1 d. – spalio pabaiga)“ teigia, kad nei Molotovo-Ribbentropo protokolai, nei rusų-suomių karo kilimo dokumentai, nei SSSR politiką nulėmę Pabaltijyje 1939–1940 m. nutarimai VKP(b) CK Politinio biuro popieriuose nebuvo rasti. Jo nuomone, tie slapti sovietinės užsienio politikos gairių keitimo klausimai Politiniame biure nebuvo svarstomi, tik aptariamais siaurame vadovaujančių partinių darbuotojų ir politikų rate – Stalino, Molotovo ir dar vieno kito.

Reikia pažymėti ir kai kurių kitų autorių straipsniuose pasitaikančius daugiau ar mažiau modifikuotus teiginius ar naujus faktus. Pavyzdžiui, A. Čubarjanas minėtame straipsnyje, taip pat ir kiti pateikė medžiagos apie tai, kad iniciatyvą suartėti su Vokietija Stalinas parodė jau 1939 m. rugpjūčio viduryje. Tuo metu Kremliuje imta svarstyti susitarimo su Vokietija galimybė, aptarinėti suartėjimo su Anglija bei Prancūzija ar su Vokietija privalumai. Svarstymų tikslas buvo sustiprinti Rytų Europoje savo pozicijas. Ir kai tik Maskva suprato, kad Vokietija pasirengusi daryti toli siekiančius susitarimus, sudariusius galimybę SSSR iš esmės pakeisti savo pozicijas, tam žingsniui pritarė. Tačiau kartu A. Čubarjanas pažymėjo, kad susitarimas su Vokietija buvo toks netikėtas, aiškiai pralenkęs visas Kremliaus viltis, kad sovietinei vadovybei iškilo uždavinys labai greitai nubrėžti savo naujus politikos prioritetus ir imtis skubių praktinių veiksmų. Kai 1939 m. rugsėjo 3 d. J. Ribbentropas prakalbo apie Raudonosios armijos karo veiksmus prieš lenkų armiją, Maskva nenorėjo atrodyti kariaujančios Vokietijos sąjungininke, veikė labai delikačiai ir todėl pokalbiai su vokiečiais užsitęsė iki rugsėjo 16 d. O pradėtas karas prieš Lenkiją buvo įsuptas į ukrainiečių, baltarusių ir kitų išlaisvinimą. Tokia pat skraiste buvo dangstoma ir Pabaltijo okupacija. Autorius pažymėjo, kad V. Molotovas buvo suformulavęs griežtus reikalavimus Baltijos valstybėms, bet Stalinas paskutiniu momentu juos sušvelnino frazėmis apie tai, kad Maskva nekelia reikalavimo keisti Baltijos respublikų vyriausybių sudėtį. Norėdama nukreipti tarptautinės politikos dėmesį nuo aiškios okupacijos, Maskva žaidė gana atsargų politinį žaidimą. Skaitydamasi su Vakarų reakcija, ji net Berlyno skatinama ir palaikoma rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. paktų apsiribojo tik savitarpio pagalbos sutartimis su Lietuva, Latvija ir Estija. Stalinas rugsėjo 27 d. pasakęs, jog SSSR lėtai skverbsis į Pabaltijo respublikas, kuriam laikui palikdamas jų valdymo sistemą, ministerijas ir kitką. Ir tik tuo atveju, jei būtų priešinamasi, Raudonoji armija per trumpiausią laiką „susitvarkytų“. Toji taktika pasiteisino, nes jokių prieštaravimų iš Vakarų Europos šalių, kaip ir įsiveržimo į Lenkiją, taip ir įgulų įvedimo į Pabaltijį atveju, nebuvo sulaukta.

Plėsdamas tą mintį, E. Duraczyńskis (Lenkija) straipsnyje „Lenkija 1939–1940 metų Maskvos politikoje: faktai, hipotezės, klausimai“ pateikė daug naujų faktų. Antai S. Crippso vizito į Maskvą metu Anglijos vyriausybė pareiškė esanti pasiryžusi po karo konsultuotis su SSSR dėl pokarinės sistemos ir tvarkos Europoje bei Azijoje, pripažinti de facto SSSR suverenitetą Estijai, Latvijai, Lietuvai, Besarabijai ir Šiaurės

Bukovinai, taip pat ir tiems buvusios Lenkijos valstybės regionams, kuriuos kontroliuoja sovietai. Dėl to Stalinas galėjo tik džiaugtis ir toliau formuoti savo politiką.

Apskritai reikia pasakyti, kad Stalino asmuo šioje knygoje gana išryškintas. Jo politika ir poelgiai dažniau giriami nei peikiami. Netgi L. Berijos veikloje randama teigiamų veiksmy. Pavyzdžiui, E. Duraczyńskio straipsnyje teigiama, kad kai Stalinas įsakė sušaudyti lenkų karininkus, L. Berija patarė to nedaryti, nes kada nors lenkai gali tapti reikalingi. Matyt, buvo galvojama apie kokią nors kvazivalstybę neapibrėžtoje lenkų teritorijoje ar karinį junginį. Beje, L. Berija parengė karinio lenkų dalinio SSSR formavimo planą, kuriam VKP(b) CK Politiniame biure buvo pritarta 1941 m. birželio 4 d.

Dar norėčiau atkreipti dėmesį į R.-D. Müllerio (Vokietija) straipsnį „Meška“ šeria „Erelį“. Kaip galima suprasti iš pavadinimo, jis liečia Lietuvą ta prasme, kad už mažą Suvalkijos teritoriją, kurią okupavo sovietai, nesilaikydami 1939 m. rugsėjo 28 d. susitarimo, SSSR sumokėjo Vokietijai auksu ir brangiaisiais metalais, ko jai taip trūko karo sąlygomis. Autorius teigia, kad iš esmės 1940 m. sausio mėnesio Vokietijos su SSSR prekybos sutartimi sovietai aprūpino vokiečių ekonominį potencialą puolant Prancūziją. Stalinas net ištuštino savo išteklius ir susilpnino SSSR karo pramonę. Be to, ta sutartimi pavyko vokiečiams ne tik materialiai apsirūpinti, bet ir apgauti priešininką ramia laikysena, kad jo nepuls. Dėl to Stalinas ir sovietiniai strategai, net įsiveržus 1941 m. birželio 22 d. vermachtu pajėgoms, netikėjo karo galimybe ir liepė savo kariškiams nepasiduoti provokacijai, o V. Molotovas, Vokietijos pasiuntiniui įteikus notą dėl karo, pareiškė, kad „mes to neužsitarnavome“ (J. Försteris (Vokietija) „Hitleris pasuka į Rytus: karinė Vokietijos politika. 1940–1941“). A. Čubarjanas minėtame straipsnyje, iš esmės gindamas SSSR vadovybės politiką, kartais sugeba pasišaipyti. Taigi rugsėjo 28 d. sutartimi, jo nuomone, Stalinas įvykdęs labai „pelningą“ sandėrį: vietoj prarastų 4 mln. lenkų Lenkijos teritorijoje jis gavo 2 mln. lietuvių Lietuvoje...

Nenorėdama leisti į diskusiją su daugeliu šiame leidinyje pateiktų tendencingų vertinimų, prieštaraujančių mūsų istoriografijos teiginiams, ir manydama, kad jie šio veikalo skaitytojams gerai žinomi, baigdama savo apžvalgą-recenziją tik norėčiau pasakyti, kad šiokių tokių žingsnį pirmyn naujieji rusų istorikai padarė. Jie ėmė kritiškiau žiūrėti į SSSR užsienio politiką. Pasitelkė platesnę, nebe tik Rusijos archyvuose buvusią legalizuotą medžiagą, bet, matyt, šiuo metu turėjo geresnę galimybę pasinaudoti tais šaltiniais, kurie anksčiau nebuvo prieinami. Pagaliau jiems atsivėrė užsienio literatūra bei dokumentai, ir jie sėkmingai jais naudojami teisindami atvirai imperialistinę komunistinės valdžios politiką Antrojo pasaulinio karo pradžioje.

Aldona Gaigalaitė